

Ε. Αβελιά, Α. Ψαρρά, 1985

Ο φερώνυμος των Ελλήνων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

13

Αλεξάνδρου, Αθηνών, Γνώση.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ φωνὴ τῆς γυναίκα, παράκων, θρήνος, διαμαρτυρία, γεμίζει τὴν ἀτμόσφαιρα, καὶ ὁλοένα γίνεται πῶ δυνατὴ καὶ πῶ ἐκίμωνη (...). Τὸ κίνημα τῆς γυναίκα δὲν εἶναι τῶρα τὸ δειλὸ καὶ ντροπιασμὲνο ἀπλωμα τοῦ χεριοῦ πῶ ζητιανεύει. (...) Ὅμοια μ' ἕνα ποτάμι, πῶ ἀθώρητα πληθαίνουν τὰ νερά του κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ξεχύθηκε τῶρα καὶ ἀπλώθηκε στὸν κόσμον ὅλο. Ὁ βουβὸς πόνος ἔγινε δύναμη, ἔγινε θέληση νικητρά πῶ τὴν ἔβρεψαν αἰῶνες ὀλόκληροι, τὸ κρυφὸ παράκων καὶ ὁ θρήνος θά γίνουν γρήγορα θραμβευτικὸς ἀλαλαγμός.

Αἶρα Θεοδωροπούλου (1922)

Τὸ γυναικεῖο κίνημα δὲν εἶναι φαινόμενο χθεσινὸ. Καὶ ὁμοῦ σάν χθεσινὸ συνεχίζει νὰ τὸ ἀντιμετωπίζει ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ἡ «παραδοσιακὴ» ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη, αὐτὴ πῶ δηλώνει εὐαίσθητη στὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς καὶ πῶ ἐπαγγέλλεται αὐτάρεσκα τὴ θεματολογικὴ διεύρυνση καὶ τὴ μεθοδολογικὴ ἀνανέωση τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Γιατὶ, τί ἄλλο θά μπορούσε νὰ σημαίνει ἡ ἀπόλυτη ἀδιαφορία γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν ἱστορικότητα τῆς γυναικείας καταπίεσης καὶ — κυρίως — μὲ τὴν ἱστορία τῆς γυναικείας ἀμφισβήτησης, ὅπου καὶ ὅταν αὐτὴ δὲν συνδέθηκε μὲ κοινωνικὲς διεκδικήσεις πῶ ἀφοροῦσαν καὶ τὰ δύο φύλα; Καὶ πόσο ἀθῶα εἶναι ἡ ἱστοριογραφικὴ αὐτὴ «παράλειψη» πῶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυψη τῆς θέσης τῶν γυναικῶν μέσα στὴν κοινωνία καὶ καταλήγει στὴν ἀποσιώπηση τῆς πάλης τους ἐναν-

τια στους μηχανισμούς εκείνους που —«νεφελώδεις» και άδιερεύνητοι— στηρίζουν και αναπαράγουν την ιδιαίτερη καταπίεση των γυναικών σε κάθε ιστορική στιγμή;

Συνειδητές ή άσυνειδητες, συστηματικές ή μη, οι σιωπές της ελληνικής ιστοριογραφίας έρχονται να βυθίσουν σε ακόμη μεγαλύτερη άνοπαρξία ένα παρελθόν πολλαπλά συσκοτισμένο που δέν στάθηκε δυνατό να χαραχθεί στέρεα στή συλλογική μνήμη των γυναικών. Έξαιτίας της ιδιόμορφης εκείνης ιστορικής διαδικασίας που έχει τή θαυματουργή ικανότητα να σβήνει ό,τι έχει σχέση με τις γυναίκες αλλά και ό,τι αφήνει να τό μετατρέπει επίλεκτικά σε μύθο ή να τό γελοιοποιεί, οι γυναίκες είναι άναγκασμένες να ξεκινούν κάθε φορά από τήν άρχή. Η ιστορία της γυναικείας άμφισβήτησης στήν Ελλάδα έξαντλείται μέσα σε λίγες άράδες με κάμποση γραφικότητα και άφθονη άνεκδοτολογία. Οι γυναίκες είναι παρούσες μόνον όταν οι άγώνες τους υποτάσσονται σε προτεραιότητες άλλων, όταν οι ιδιαίτερες διεκδικήσεις τους παύουν να διατηρούν και τήν παραμικρή αυτονομία. Σε κάθε άλλη περίπτωση είναι καταδικασμένες στήν ιστορική λήθη...

Θύμα της ίδιας διαδικασίας, τό ύλικό που θά τεκμηρίωνε τήν ιστορία της γυναικείας άμφισβήτησης έχει σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί. Ακολουθώντας τήν κοινή τύχη όλων των γραπτών πηγών που σχετίζονται με τό ελληνικό προοδευτικό κίνημα, αλλά έχοντας υποστεί και τήν ιδιαίτερη «γυναικεία» μοίρα του, τό ύλικό αυτό έχει κυριολεκτικά άποδεκατιστεί. Τά άρχεία των περισσότερων γυναικείων όργανώσεων δέν υπάρχουν πιά: "Άλλα χάθηκαν, άλλα κατασχέθηκαν από τήν άστυνομία. Οι σειρές των γυναικείων περιοδικών που έχουν διασωθεί δέν είναι σχεδόν ποτέ πλήρεις, ενώ άρκετά από τά φεμινιστικά έντυπα —και όχι μόνο τά πιό παλιά ή τά πιό άσημαντα— δέν βρίσκονται σε καμιά δημόσια βιβλιοθήκη. Έξισου δυσέυρετα είναι τά καταστατικά των γυναικείων όργανώσεων, καθώς και τά φυλλάδια μέσα από τά όποια οι φεμινίστριες προπαγάνδιζαν τόν άγώνα τους. Παράλληλα, οι γυναίκες που θά μπορούσαν να καταθέ-

σουν τήν προσωπική τους μαρτυρία για τό παρελθόν του κινήματος χάνονται χωρίς να προσελκύσουν τό ενδιαφέρον των ιστορικών. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, δέν είναι περιεργο που καμιά από τις γυναίκες αυτές δέν διανοήθηκε ποτέ να γράφει τις άναμνήσεις της, να τολμήσει δηλαδή μία διαδικασία λυτρωτική και άυτονόητη για τους ανθρώπους που έχουν συνείδηση ότι συμμετείχαν ενεργά σε κάποια έντονη ιστορική στιγμή.

Η ιδέα της παρούσας συλλογής γεννήθηκε όταν βρεθήκαμε για πρώτη φορά μπροστά στα άγνωμένα κείμενα των πρώτων περιόδων του ελληνικού γυναικείου κινήματος. Έλικό άποσπασματικό, δύστροπο και βουβό, όσο παραμένει άνεπεξέργαστο, αλλά και άφάνταστα γοητευτικό, τά κείμενα αυτά αποτελούν πραγματική πρόκληση για τις γυναίκες που πιστεύουν ότι έχουν κάθε λόγο να οικειοποιηθούν τό παρελθόν τους.

Τά κείμενα της άνθολογίας προέρχονται όλα από τή μεσοπολεμική περίοδο του γυναικείου κινήματος. Η έπιλογή του χρονικού αυτού πλαισίου είναι ως ένα βαθμό αυθαίρετη, έφόσον τό ίδιο ενδιαφέρον θά παρουσίαζε και μία συλλογή κειμένων από τήν πρώτη περίοδο της συστηματικής γυναικείας άμφισβήτησης [1887 (έκδοση της Έφημερίδος των Κυριών) — 1920]. Πιστεύουμε ώστόσο ότι τήν έποχή άκριβώς του Μεσοπολέμου τό γυναικείο κίνημα άποκτά εκείνα τά χαρακτηριστικά που θά επιδείξουν τή μεγαλύτερη άντοχή στο χρόνο, που θά έπηρεάσουν άποφασιστικά τήν κατοπινή του πορεία. Στα χρόνια αυτά πρέπει να άναζητηθούν οι βάσεις της μεταπολεμικής θέσης των γυναικών στήν κοινωνία, αλλά και οι μηχανισμοί που υπέταξαν τελικά τις γυναικείες διεκδικήσεις στις γενικότερες πολιτικές έπαγγελίες του προοδευτικού στρατοπέδου, ματαιώνοντας τήν ιδιαιτερότητα και άμβλύνοντας τήν άποτελεσματικότητά τους. Άν στήν άρχή της μεσοπολεμικής περιόδου (κυρίως κατά τή δεκαετία 1920-1930) οι φεμινίστριες ίεραρχούν τά δικά τους ζητήματα ως πρωτεύοντα, στήν έπόμενη δεκαετία θά έχουν συμβιβαστεί με τήν ιδέα ότι τό «γενικό καλό» άπαιτούσε άλλου τύπου προτεραιότητες.

Έτσι, προτού η μεσοπολεμική περίοδος φθάσει στο τέλος της, θά έχει πιά συντελεστεί ή απορρόφηση των γυναικείων δυνάμεων από τις πολιτικές δυνάμεις τής εποχής: Οι ριζοσπάστριες θά έναρμονίσουν τή δράση τους μέ τις έπιταγές του προοδευτικού στρατοπέδου, ενώ οι συντηρητικές θά ένστερνιστούν μέ συνέπεια τις έπιλογές του άστισμού. 'Η διάσπαση του γυναικείου κινήματος έχει ολοκληρωθεί. «'Ιστορική ήττα» των φεμινιστριών ή λογική συνέπεια των άδιεξόδων μιās αναζήτησης πού δέν ήταν δυνατό νά υπερβεί τήν εποχή της;

Μέσα από τά κείμενα πού άνθολογήθηκαν σ' αυτή τή συλλογή, κείμενα γυναικών πού πήραν ένεργό μέρος στό κίνημα των χρόνων τους, γίνεται μιá άπόπειρα νά αναδειχθούν οι κύριες θέσεις των φεμινιστικών ρευμάτων του Μεσοπολέμου, νά τονιστούν οι βασικοί άξονες δράσης των σημαντικότερων τάσεων του κινήματος τής εποχής και νά έπισημανθούν —δσο κάτι τέτοιο είναι έφικτό— τά σημεία τής συμφωνίας ή τής ρήξης τους. 'Η έισαγωγή πού άκολουθεί, σύντομη και άποσπασματική, δέν έξαντλεί σέ καμία περίπτωση τό θέμα. Πρόκειται άπλώς για τή δική μας προσέγγιση στά προβλήματα πού θέτει ή έπαφή μέ τό υλικό. Έτσι κι άλλιώς, δσες παγίδες άναχρονιστικής ανάγνωσης κι άν περικλείει, ή γοητεία των κειμένων παραμένει άμείωτη. Δίχως τόν παραμικρό μουσειακό χαρακτήρα, τά κείμενα των γυναικών πού άγωνίστηκαν στό παρελθόν για τήν ύπόθεση του φύλου τους άποτελούν τήν πιό άδιάψευστη μαρτυρία για τήν ιστορικότητα ενός κινήματος πού —διόλου τυχαία— δέν κρήθηκε ίκανό νά άπασχολήσει τήν έλληνική ιστοριογραφία.

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Μελετώντας τά φεμινιστικά κείμενα του Μεσοπολέμου, τό πρώτο πού διαπιστώνει κανείς είναι οι αντίθεσεις και οι αντιφάσεις, ή ποικιλία στις άπόψεις και τις έρμηνείες, αλλά και ή κοινότητα στις προσδοκίες και τή δράση. Θεωρούμε λοιπόν σκόπιμο, πριν περιγράψουμε τις συγκεκριμένες τάσεις πού έμφανίστηκαν έκεινη τήν εποχή και όδήγησαν σέ λίγο-πολύ αντίστοιχες συσπειρώσεις, νά προσπαθήσουμε νά άπαντήσουμε στό έρώτημα ποιά είναι τό περιεχόμενο του μεσοπολεμικού φεμινισμού. 'Η, μάλλον, τί όρίζουν ως «φεμινισμό» οι ίδιες οι γυναίκες πού άγωνίζονται, όργανωμένες σέ διάφορα σωματεία, για τήν κατάκτηση τής ψήφου και τήν άπάλειψη των κοινωνικών διακρίσεων εις βάρος τους. 'Η άπάντηση δέν είναι ούτε μιá ούτε ένιαία— προσδιορίζεται από τις γενικότερες κοινωνικο-πολιτικές άπόψεις δσων καταπιάνονται μέ τό ζήτημα.

«Φεμινισμός είναι ή κίνηση ή παγκόσμια για νά δοθούν στή γυναίκα ίσα δικαιώματα μέ τόν άντρα στήν πολιτεία, στή νομοθεσία, στήν έργασία, στήν κοινωνία», έξηγεί ή Αύρα Θεοδωροπούλου τό 1927.¹ Πέρα, όμως, από αυτόν τό σαφή αλλά γενικό όρισμό, άρχίζουν οι διαφοροποιήσεις: Ποιά ταχτική πρέπει νά άκολουθηθεί; Οι γυναίκες όφείλουν νά διεκδικήσουν τά δικαιώματά τους ταυτόχρονα σέ όλους τους τομείς τής κοινωνικής ζωής, ή μήπως είναι προτιμότερη μιá έξελικτική πορεία; Τί πρέπει νά προηγηθεί: ή παραχώρηση ή

1. «'Ο φεμινισμός στήν Έλλάδα», *Νέα Έστία* Α/16-17 (1927), σ. 867.

σων δικαιωμάτων ή μία προκαταρκτική διαπαιδαγώγηση των γυναικών; Ποιό πρέπει να είναι το κύριο βάρος του φεμινιστικού αγώνα: να συσπειρώσει τις γυναίκες στη βάση των κοινών τους προβλημάτων ή να πείσει τους άντρες ότι και αυτές αξίζουν την εμπιστοσύνη τους; Και άλλα πολλά. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, που ως ένα βαθμό αντανακλούν τις απόψεις συγκεκριμένων οργανώσεων και σωματείων, επηρεάζουν αποφασιστικά τόσο την αποτελεσματικότητα του γυναικείου αγώνα της εποχής όσο και την εδραίωση μιας κοινής αντίληψης για το τί είναι φεμινισμός.

Ωστόσο, οι απόψεις δεν αντιπαρατίθενται πάντα μέσα σε προδιαγραμμένα πλαίσια. Κυρίως όσον αφορά γενικά θέματα, όπως το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία, τη στάση των ανδρών κ.ά., διαφορετικά σωματεία διατυπώνουν τις ίδιες θέσεις, αλλά και στην ίδια οργάνωση οι αποκλίσεις είναι έκδηλες. Νέες έννοιες προβάλλονται, νέες αναλύσεις επιχειρούνται σε μία προσπάθεια που χαρακτηρίζει ολόκληρη την περίοδο: να διατυπωθεί με σαφήνεια τι είναι ο φεμινισμός, να περιχαρακωθεί ή κάθε όπτική σε σχέση με τις άλλες, να οριστεί ο καλώς έννοούμενος φεμινισμός ανάλογα με τη σκοπιά της κάθε γυναίκας συγγραφέα. Το αποτέλεσμα είναι συχνά μία άρνητική διατύπωση — δηλαδή, τί δεν περιέχεται στο φεμινισμό, π.χ. η άρνηση της οικογένειας, η ανδροπρεπής γυναίκα, η ένδεχόμενη έξουσία των γυναικών έναντι στους άνδρες κτλ. —, ή όποια συγχρόνως άπαντα στά επιχειρήματα των πολέμιων του κινήματος.

Ας προσπαθήσουμε, ωστόσο, να διασαφηνίσουμε τα στοιχεία του φεμινισμού που εμφανίζονται ενιαία και σταθερά, και τα όποια αιτιολογούν την κοινότητα της δράσης όλων των τάσεων. Θα στηρίχθουμε γι' αυτό στα κείμενα των ίδιων των γυναικών της εποχής και θα περιγράψουμε τις απόψεις που εκφράζουν για διάφορα θέματα σε ολόκληρη την περίοδο. Θεωρούμε εξαιρετικά ενδιαφέρον το ότι οι απόψεις αυτές παρουσιάζουν σε αρκετά σημεία εμφανείς ομοιότητες με ορισμένες αναλύσεις του σύγχρονου φεμινισμού, όσο και αν άλλου μās φαίνονται σήμερα ιστορικά προσδιορισμένες. Η σύμπτωση ορι-

σμένων διατυπώσεων σε μία απόσταση πενήντα χρόνων είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για δύο λόγους: πρώτον γιατί συντελείται μέσα στην άγνοια — δηλαδή το σημερινό γυναικείο κίνημα έχει ελάχιστα συνειδητοποιήσει ότι σε πολλά σημεία επαναλαμβάνει αυτά που άλλες γυναίκες έχουν πει και διεκδικήσει μισόν αιώνα νωρίτερα· και δεύτερον γιατί αποδεικνύει την επικαιρότητα του ζητήματος: πόσο λίγο, δηλαδή, έχει αλλάξει η θέση των γυναικών σε μία κοινωνία ή όποια, κατά τα άλλα, παρουσιάζει μία ιλιγγιώδη εξέλιξη στα πενήντα αυτά χρόνια.

Για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου, λοιπόν, ο φεμινισμός είναι καταρχήν η αφύπνιση των γυναικών και η άρνησή τους να δεχτούν την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Σύμφωνα με τις αναλύσεις της εποχής πρόκειται για μία παγκόσμια κίνηση με μακρά ιστορία. Οι άπαρχές της συμπίπτουν χρονικά με τη Γαλλική Έπανάσταση, αποτελεί δηλαδή άμεση απόρροια του αγώνα των λαών για ισότητα, δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη. Όμως η Γαλλική Έπανάσταση πρόδωσε τις γυναίκες. Οι επαγγελματίες της, που αποτέλεσαν τη βάση για την ιδεολογική συγκρότηση των αστικών κοινωνιών, δεν τις συμπεριέλαβαν. Αυτό το κατάλαβαν καλά όσες πίστεψαν σε αυτές και ζητώντας να τις υλοποιήσουν οδηγήθηκαν στη λαιμητόμο. Έτσι, ο μισός πληθυσμός δεν απόλαυσε ούτε ισότητα, ούτε ελευθερία, ούτε αδελφσύνη. Παρέμεινε στην ίδια μοίρα με τους ήλιθιους και τα παιδιά, δηλαδή δεύτερης κατηγορίας. Αλλά η ανάπτυξη του καπιταλισμού, η εκβιομηχάνιση, η αγροτική έξοδος δημιούργησαν επιτακτικές οικονομικές ανάγκες, που είχαν ως αποτέλεσμα τη μαζική έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Με τη μισθωτή εργασία τους οι γυναίκες απόκτησαν για πρώτη φορά αυθύπαρκτη οικονομική οντότητα, έγιναν ενεργοί οικονομικοί παράγοντες. Δημιουργήθηκαν έτσι

οί προϋποθέσεις πού τούς επέτρεψαν νά συνειδητοποιήσουν τήν κατώτερη κοινωνική τους θέση και νά οργανωθούν, ὥστε μέ τόν ἀγώνα τους νά ἀνατρέψουν αὐτή τήν ἀδικία.

Ἡ παραπάνω ἀνάλυση, πού συναντᾶται σέ κείμενα διαφορετικᾶ μεταξύ τους ὡς πρός τά συμπεράσματα τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας πού περιγράφουν, ἔχει ἕνα χαρακτήρα ἀναπόφευκτου. Πράγματι, γιά ὅλους τούς ὑπέρμαχους τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος τῶν γυναικῶν ἡ διαδικασία αὐτή δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε συγκυριακή· ἀποτελεῖ ἱστορικῆ νομοτέλεια, τήν ὁποία κανείς δέν μπορεῖ νά ἀποτρέψει. Τό ἕ-διο παραδέχονται και οἱ ἄνδρες ὑποστηρικτές —μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο— τοῦ φεμινιστικοῦ ἀγώνα:

«Τό γυναικεῖον κίνημα ὑπέρ τῆς γυναικείας χειραφετήσεως εἶναι ἐπιτακτικόν ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς μεταβολῆς, ἡ ὁποία ἐπῆλθεν εἰς ὅλον τόν κόσμον μέ τόν βιομηχανισμόν, ὁ ὁποῖος ἐπέφερον ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν τήν ἔξοδον τῆς γυναικός ἐκ τοῦ οἴκου και τήν ἐπιζήτησιν τῆς οἰκονομικῆς τῆς χειραφετήσεως, δέν εἶνε δέ δυνατόν νά θεωρηθῆ ὡς δημιούργημα μερικῶν μεταρρυθμιστῶν φαντασιοπλήκτων, ἀλλ' ὡς ἀναπόφευκτος συνέπεια νέων κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἐπομένως πᾶσα ἀντίδρασις κατά τοῦ γενικοῦ ρεύματος εἶνε ματαία.»²

Σύμφωνα πάντα μέ τά κείμενα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, τό φεμινιστικό κίνημα —τό ὁποῖο χαρακτηρίζεται πλατιά ἀνθρωπιστικό—³ στοχεύει στήν κατάκτηση τῆς ἰσοπολιτείας ἀνδρῶν και γυναι-

2. Ἀπό τήν Αἰτιολογική Ἐκθεση ἐπί τῆς γυναικείας δημοτικῆς ψήφου, πού προτάσσεται στήν τροπολογία τοῦ σχεδίου νόμου «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως τῆς περί δήμων και κοινοτήτων νομοθεσίας», τό ὁποῖο κατέθεσαν στή Βουλῆ 63 βουλευτές, μέ πρωτοβουλία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Πρωτευτικῶν Φιλελευθέρων Γ. Καφαντάρη, στίς 7 Ἰουλίου 1925. Βλ. Ἑλληνίς Ε/6-7 (1925), σ. 134 κ.ε.

3. Αὔρα Θεοδώροπούλου, *Ὁ ἀγώνας τῆς γυναικείας*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ., σ. 5.

κῶν και διεκδικεῖ γιά τίς γυναῖκες τό ἐλεύθερο δικαίωμα στήν ἐργασία, τήν οἰκονομική ἀνεξαρτησία και τήν πολύπλευρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Ἀγωνίζεται, δηλαδή, ὥστε οἱ γυναῖκες νά ἔχουν τό δικαίωμα νά διαθέτουν μόνες τους τόν ἑαυτό τους.⁴ Κάθε γυναῖκα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική της θέση, ἡ ὁποία συνειδητοποιεῖ τήν κοινωνική ταπείνωση πού ὑφίσταται ἐξαιτίας τοῦ φύλου της και ἐξεγείρεται, διεκδικώντας ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, γίνεται μέλος τῆς μεγάλης παγκόσμιας κοινότητος τῶν γυναικῶν πού μάχονται γιά τά δικαιώματά τους. Προϋπόθεση γιά τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα θεωρεῖται ἡ οἰκονομική ἀνεξαρτησία, τήν ὁποία οἱ γυναῖκες κατακτοῦν μέ τή μισθωτή ἐργασία.

«Ὅπως θά δούμε και παρακάτω, ἡ μισθωτή ἐργασία εἶναι κεντρικό θέμα γιά τίς ἀπόψεις πού ἐξετάζουμε. Σέ ἀντίθεση μέ τήν προηγούμενη περίοδο, ὁ φεμινισμός τοῦ Μεσοπολέμου στηρίζει τίς ἀναλύσεις του στίς νέες δυνατότητες γιά ἰσότιμη κοινωνική ἔνταξη πού προσφέρει στίς γυναῖκες ἡ μισθωτή ἐργασία. Οἱ δυνατότητες αὐτές εἶναι πολλαπλές και καθοριστικές. Ἡ δουλειά ἔξω ἀπό τό σπίτι ἐπιτρέπει γιά πρώτη φορά στίς γυναῖκες νά ἀνατρέψουν τήν ἀπόλυτη οἰκονομική ἐξάρτησή τους ἀπό τούς ἄνδρες και δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά νά ξεφύγουν ἀπό τό καθεστῶς τῆς δουλειᾶς και τῆς ὑποταγῆς στό ὁποῖο τίς κρατοῦν ἐπί αἰῶνες οἱ προκαταλήψεις και ἡ κοινωνική συντήρηση. Συχνά τονίζεται ὅτι μόνο μέσα ἀπό τήν ἐργασία τους οἱ γυναῖκες μποροῦν νά ἀποκτήσουν συνείδηση τῶν μεγάλων κοινωνικῶν προβλημάτων, ἀλλά και τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν πού ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν. Ἡ ἀνάγκη νά ἐργαστοῦν θά τίς ὠθήσει νά ἐπιδιώξουν καλύτερη μόρφωση, εὐρύτερη παιδεία, ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιά τήν πνευματική και ἠθική ἀνύψωση τοῦ φύλου τους. Ἔτσι θεωρεῖται ὅτι θά κερδίσουν και τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἀνδρῶν, ἡ ὁποία κρίνεται ἀπαραίτητη γιά τή θετική ἔκβαση τῶν γυναικεῶν διεκδικήσεων.

4. Ε. [λένη] Ρ. [ουσοπούλου], «Μερικά σύγχρονα προβλήματα τοῦ φεμινισμοῦ», Ἑλληνίς ΙΔ/11 (1934), σ. 218.

Όστόσο, στά ίδια κείμενα επανέρχεται συχνά η διαπίστωση ότι η μισθωτή εργασία των γυναικών, αν και προϋπόθεση, δεν είναι επαρκής όρος για την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος. Και αυτό γιατί πολλές γυναίκες φτάνουν στην αγορά της εργασίας μόνο από ανάγκη να συνεισφέρουν στα πενιχρά οικονομικά της οικογένειας, και οι συνθήκες που αντιμετωπίζουν, μαζί με τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού, τις καταβάλλουν. Απροετοίμαστες μπροστά στην κοινωνία που τις κατακρίνει και ανοργάνωτες στο χώρο της δουλειάς τους, δεν κατορθώνουν να επωφεληθούν από τις δυνατότητες που τους παρέχει η θέση τους και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Υπομένοντας παθητικά τά πάντα, με μοναδική έγνοια πώς θα διατηρήσουν τό γλίσχρο εισόδημά τους, γίνονται εύκολα αντικείμενο πολλαπλής εκμετάλλευσης. Τό ίδιο, πολλές γυναίκες που περιορίζονται στις δουλειές του νοικοκυριού και στο μέγαλωμα των παιδιών, άμβροφωτες συχνά και άπληροφόρητες, αντιμετωπίζουν με δυσπιστία τις φεμινιστικές επαγγελίες και προτιμούν τη σιγουριά της σκλαβιάς τους.

Διχασμένες ανάμεσα στην προσπάθεια να κατανοήσουν την περιορισμένη απήχηση των ιδεών τους και στην ανυπομονησία να πετύχουν την ικανοποίηση των διεκδικήσεών τους, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου καταφέρονται συχνά με έντυπωσιακή για τις μέρες μας σκληρότητα ενάντια και στις δύο αυτές κατηγορίες γυναικών. Κατηγορώντας τις για ραγιαδισμό ή για παρασιτισμό,⁵ προσπαθούν με κάθε τρόπο, μέσα από τά κείμενά τους, να τις αποσπάσουν από την «πνευματική όκηνηρία» που τις χαρακτηρίζει και που υπαγορεύει την παθητικότητά τους. Για να τό πετύχουν θέτουν δύο άμεσους στόχους στον άγώνα τους: α) Νά βοηθήσουν τις γυναίκες —όποια κοινωνική θέση και αν κατέχουν— να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν συμφέρον να άγωνιστούν ώστε να άποκτήσουν ίσα δικαιώματα με τούς άνδρες. Τό

5. Βλ. ένδεικτικά Όλγα Οικονόμου, «Ο ύπαλληλικός άγώνας και οι γυναίκες ύπάλληλοι», *Η Ύπαλληλική* Α/8, 8 Άπριλίου 1928, σ. 1-2.

συμφέρον αυτό δεν είναι άτομικό· από τις κατακτήσεις των γυναικών θά ύπεληθει όλόκληρη η κοινωνία. β) Νά ανυψώσουν τό μορφωτικό επίπεδο των γυναικών, ώστε να είναι έτοιμες να αναλάβουν ύπεύθυνα τή διαχείριση των ζητημάτων τους και να όργανώσουν άποτελεσματικότερα τις παρεμβάσεις τους.

Η στρατηγική του φεμινιστικού άγώνα —πάντα όπως προκύπτει από τά κείμενα— αναπτύσσεται σε δύο μέτωπα. Τό πρώτο είναι η διεκδίκηση της ψήφου, προϋπόθεση της ίσοπολιτείας, άπαραίτητο μέσο στις γυναίκες για να επιβάλουν τις θεσμικές αλλαγές που επιδιώκουν. Σε μία κοινωνία όπου άποτελούν οικονομικές μονάδες, πληρώνουν φόρους και έχουν τήν εύθύνη για τή διαχείριση του νοικοκυριού και τή μόρφωση των παιδιών, η διατήρησή τους στο ίδιο επίπεδο με τούς ήλίθιους και τά ανήλικα θεωρείται άδικαιολόγητη και άκατανόητη.

Τό δεύτερο μέτωπο του φεμινιστικού άγώνα άφορά τις μεταρρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν ώστε οι γυναίκες να έξισωθούν νομοθετικά με τούς άνδρες και να βελτιωθεί η θέση τους στην κοινωνία. Παράλληλα με τή διεκδίκηση της ψήφου, οι φεμινίστριες άπαιτούν να αλλάξει τό θεσμικό πλαίσιο που διακανόνίζει τήν εργασία, τήν οικογένεια, τή μητρότητα, τήν εκπαίδευση και τήν πυρνεία, σε όλα του τά σημεία που διακινδυνεύουν τήν άνισότητα.

Όλες συμφωνούν ότι η άλλαγή του νομοθετικού καθεστώτος άποτελεί προϋπόθεση για τήν όποιαδήποτε μεταβολή της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Παρόλο που κάθε τομέας διέπεται από ιδιαίτερη νομοθεσία, ήλοι μαζί δημιουργούν ένα ένιαίο πλέγμα που κρατά τις γυναίκες σκλαβωμένες. Για παράδειγμα, τά προβλήματα που συναντούν στην άγορά εργασίας όφειλονται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι δεν έχουν καμία επαγγελματική μόρφωση, και η γενική παιδεία τους είναι έπίσης πολύ περιορισμένη. Ταυτόχρονα, όμως —τονίζεται—, όφειλονται και στην κοινωνική ύποκρισία όσων ύποστηρίζουν —μαζί με τό κράτος— ότι ό φυσικός ρόλος της γυναίκας είναι άποκλειστικά και μόνο τό νοικοκυριό και η μητρότητα. Γιατί έτσι

άγνοούν τις σκληρές οικονομικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι περισσότερες γυναίκες που αποφασίζουν να εργαστούν. Τα προβλήματα αυτά —συνεχίζει ή ανάλυση— επιδεινώνονται από την κοινή αντίληψη ότι η παντρεμένη γυναίκα δεν πρέπει και δεν έχει λόγο να εργάζεται, μιά που τη συντηρεί ο άνδρας της. Περιορισμένη, όμως, στην οικογένεια και στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού της, ύφισταται ένα καθεστώς εξάρτησης και υποταγής, στο οποίο κυριαρχεί η θέληση του άνδρα και το οποίο της απαγορεύει να έχει γνώμη ακόμη και για την τύχη των ίδιων της των παιδιών. Η κοινωνική υποκρισία γίνεται πιο φανερή στην περίπτωση της ανύπαντρης μητέρας. Θύμα του ανδρικού εγωισμού και της ανδρικής ασυδοσίας, θά ελπράξει το ανάθεμα της κοινωνίας για μία λειτουργία η οποία στά λόγια ιεροποιείται και εξιδανικεύεται. Ακραία απόληξη της διπλής αυτής ήθικης, που μετριέται με διαφορετικά μέτρα και σταθμά για τους άνδρες και για τις γυναίκες, είναι ο επίσημος διακανονισμός της πορνείας. Το ίδιο το κράτος υποδύεται το ρόλο του νόμιμου σωματέμπορα, ρυθμίζοντας και δικαιωνίζοντας τον έσχατο αυτό εξευτελισμό των γυναικών.

Η κοινά αποδεκτή αυτή ανάλυση, στην οποία στηρίζεται και η σύμπραξη των διαφορετικών τάσεων για την κοινή δράση και διεκδίκηση των συγκεκριμένων αιτημάτων, θεωρεί τις νομοθετικές αλλαγές επείγουσες και καθοριστικές για την ανατροπή της πολύπλευρης εκμετάλλευσης την οποία υφίστανται οι γυναίκες εξαιτίας του φύλου τους. Τονίζοντας όμως τη σημασία της νομοθετικής παρέμβασης, δεν κατορθώνει να διακρίνει το βάρος της κοινωνικής σημασίας των ρόλων που επιφυλάσσονται για τα δύο φύλα και την ποικιλία που εμφανίζουν στην κοινωνική πυραμίδα, η οποία ωστόσο δεν αλλοιώνει την ουσία τους. Θά έχουμε και πιο κάτω την ευκαιρία να δούμε τις επιπτώσεις που είχε αυτή η, εν πολλοίς νομικιστική, αντιμετώπιση της κοινωνικής θέσης των γυναικών για την έκβαση του φεμινιστικού αγώνα στο Μεσοπόλεμο. Μπορούμε πάντως να πούμε εδώ ότι τα συγκεκριμένα αιτήματα που προβάλλονται τότε καλύπτουν όλο το φάσμα της νομοθεσίας και η ικανοποίησή τους προϋποθέτει ένα άλλο

στάδιο ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού. Αν σήμερα, τουλάχιστον στο τυπικό μέρος, τά περισσότερα έχουν γίνει πραγματικότητας, αυτό καθαυτό το γεγονός ελάχιστα έχει επηρεάσει την πραγματική θέση των γυναικών, παρ' όλες τις διακηρύξεις των ερήμην σωτήρων τους.

Οι κυριότερες νομοθετικές αλλαγές, λοιπόν, που απαιτούσαν οι γυναίκες στο Μεσοπόλεμο ήταν οι εξής: ίση αμοιβή για ίση εργασία, δικαίωμα σε κάθε εργασία, ίσα δικαιώματα του άνδρα και της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, αλλά και της παντρεμένης γυναίκας στην κοινωνία, αναγνώριση της ευθύνης των ανδρών στη μητρότητα εκτός γάμου, προστασία της μητρότητας γενικά, ανώτερη μόρφωση για τις γυναίκες και κατάρτηση των οίκων ανοχής.⁶ Τά αιτήματα αυτά μπορούσαν θεωρητικά να συσπειρώσουν όλες τις γυναίκες, ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους απόψεις, σε έναν κοινό αγώνα. Οι περισσότερες, άλλωστε, φεμινίστριες συμφωνούσαν ότι ο αγώνας των γυναικών για τά δικαιώματά τους δεν μπορούσε να περιχαρακωθεί σε στενά κομματικά πλαίσια ούτε να υπακούσει σε κομματικές σκοπιμότητες, εφόσον αφορούσε όλες τις γυναίκες και αγχάλιαζε ολόκληρη την κοινωνία.

Στόν αγώνα αυτό οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου θεωρούσαν τους φωτισμένους άνδρες απαραίτητους συμμάχους τους. Στά κείμενά τους επανέρχεται συχνά η διαβεβαίωση ότι ο φεμινισμός δεν αντιμετωπίζει τους άνδρες έχθρικά και ανταγωνιστικά, αλλά δραματίζεται μία κοινωνία όπου δεν θά υπάρχει «καμιά καταπίεση, καμιά εκμετάλλευση μιάς τάξης από την άλλη, ενός φύλου από τό άλλο».⁷ Μαζί με τους άνδρες, άλλωστε, παλεύουν για να λείψουν από τον κόσμο η βία και ο πόλεμος, για μία κοινωνία ειρήνης και αδελφосύνης των λαών. Το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι δημιουργοί ανθρωπίνης

6. Η σχετική βιβλιογραφία και τά υπομνήματα των γυναικείων οργανώσεων είναι διάσπαρτα σε όλα τά φεμινιστικά έντυπα της περιόδου.

7. Λύρα Θεοδωροπούλου, *Ο αγώνας της γυναίκας*, σ. 4.

ζωής — επαναλαμβάνεται συχνά—, τίς κάνει αυτόχρονα ευάλωτους δέχτες στα κελεύσματα του καιρού τους και προνομιακές συμμάχους στον αγώνα για την ειρήνη και τον άφοπλισμό και για την κατάργηση του πολέμου.

Ένα ζήτημα που απασχολεί σοβαρά πολλές από τις γυναίκες συγγραφείς των κειμένων που μας ενδιαφέρουν είναι η περιορισμένη άπχησηση του φεμινισμού στην Ελλάδα. Ως κυριότερο εμπόδιο για την εξάπλωση των ιδεών του και τη μαζική υιοθέτησή τους προβάλλεται ο άκρατος άτομισμός των Νεοελλήνων, τό γεγονός ότι στην Ελλάδα «ή άτομική δράσις είναι άνωτέρα της ομαδικής τοιαύτης».⁸ Αύτός ο παράγοντας, που είναι έξαιρετικά ισχυρός και έχει σοβαρές επιπτώσεις σέ όλο τό φάσμα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, θρέφει, όπως υποστηρίζεται, και την πνευματική όκηνηρία όρισμένων γυναικών και τίς κάνει νά μήν τολμούν νά σκεφτούν καν ότι μπορούν νά αλλάξουν τίς συνθήκες στίς όποιες ζούν. Αύτός συμβάλλει στό νά διαιωνίζεται ή άδιαφορία των γυναικών για τά δικαιώματά τους, τίς άποτρέπει από τό νά όργανώνονται στους χώρους δουλειάς, νά έπιζητούν κάτι περισσότερο από την άτομική έπιβίωση ή τη χλιδή που πληρώνεται μέ σκλαβιά στον άνδρα.

Η άδιαφορία ως αδράνεια που όφειλεται στη συνήθεια και την πνευματική άποχαύνωση έρχεται νά έρμηνεύσει και φαινόμενα όπως, π.χ., τό μικρό αριθμό των γυναικών που γράφτηκαν στους έκλογικούς καταλόγους τό 1932, όταν τους παραχωρήθηκε, μετά από πολυετείς αγώνες και υπό όρους, τό δικαίωμα νά ψηφίσουν στίς δημοτικές έκλογές. Σκληρή άποψη, που καθρεφτίζει τά άδιέξοδα αλλά και

8. Ε.Φ., «Τό Έθνικόν Συμβούλιον Έλληνίδων και ό Φεμινισμός», Έλληνίς Λ/3 (1921), σ. 66.

τό πάθος και την άφοσίωση στον αγώνα της μικρής μειοψηφίας των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου. Αύτή πάντως την αίτιολογία δίνουν στό γεγονός ότι στην Ελλάδα ό φεμινιστικός αγώνας αντιμετώπιζει μεγαλύτερες δυσκολίες στην κλιμάκωσή του και στην έπίτευξη των στόχων του από ό,τι σέ άλλες χώρες.

Αυτό είναι σέ γενικές γραμμές τό περιεχόμενο που δίνουν στό φεμινισμό οι ίδιες οι γυναίκες στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Η μεγάλη τομή που έχει συντελεστεί σέ σχέση μέ την προηγούμενη περίοδο (1887-1920) άφορά κυρίως τη συνείδηση ότι για νά έπιτευχθούν οι στόχοι του φεμινισμού είναι άπαραίτητος ό συλλογικός αγώνας των γυναικών. Μέσα από τά σωματεία και τά έντυπά τους οι φεμινίστριες προσπαθούν νά κάνουν τίς άλλες γυναίκες νά ξεφύγουν από τά στενά πλαίσια της άτομικής περίπτωσης, νά δούν πλατύτερα, νά άποκτήσουν πρώτα άπ' όλα κοινωνική συνείδηση. Στην ελληνική κοινωνία των ταραγμένων δεκαετιών του 1920 και 1930, ό αγώνας αυτός δέν ήταν εύκολος. Είχε νά αντιμετώπισει τίς άλλεπάλληλες πολιτικές διακυμάνσεις, την έπεισοδιακή παρουσία της πολιτικής δημοκρατίας, την οικονομική κρίση, τό φόβο του πολέμου...

Η συλλογικότητα και ή κοινωνική όπτική προσδίδουν στό φεμινιστικό κίνημα της έποχής ένα ακόμη χαρακτηριστικό. Άνεξάρτητα από τά όράματα κάθε συνιστώσας του, ή πολιτική πράξη άποκτά μία νέα, ποιητικά διαφορετική έννοια, πέρα από τους διπολισμούς και τίς κομματικές διαμάχες της περιόδου. Ο φεμινιστικός λόγος —δειλός και διστακτικός ή όρμητικός και άπαιτητικός— άγκυλαρίζει όλόκληρη την κοινωνία, αναφέρεται σέ όλα τά κοινωνικά προβλήματα. Έτσι δέν μπορεί νά ταυτιστεί μέ κάποια συγκεκριμένη κομματική παράταξη, νά περιοριστεί σέ όρισμένα κομματικά πλαίσια. Γιατί «ό φεμινισμός είναι ανακατάταξη του ανθρώπινου παράγοντα και δέν

έξαντλείται σέ όρισμένες διεκδικήσεις»,⁹ αλλά θέλει νά αλλάξει τόν κόσμο.

Γιά νά συσπειρώνει όλες τίς γυναίκες —συμφωνούν οι περισσότερες φεμινίστριες του Μεσοπολέμου—, ό φεμινιστικός αγώνας πρέπει νά είναι αδέσμευτος από όποιονδήποτε κομματικό έλεγχο. 'Ακόμη περισσότερο, μέσα από αυτό τόν αγώνα οι γυναίκες θά αποκτήσουν τήν απαραίτητη πολιτική παιδεία και έμπειρία πού θά τούς έπιτρέψει, από τή στιγμή πού θά κατακτήσουν τά πολιτικά τους δικαιώματα, νά προσδώσουν νέο πνεύμα στις κομματικές διαμάχες, νά έξευγενίσουν τήν πολιτική σκηνή, νά έξασφαλίσουν τήν κοινωνική ήρεμία και τήν ειρήνη. 'Η θέση αυτή —ένδεικτική ως πρós τίς αντιφάσεις του μεσοπολεμικού φεμινισμού— περιπλέκει όρισμένα από τά φυσικά χαρακτηριστικά πού ύποτιθεται ότι προσιδιάζουν στις γυναίκες (γλυκύτητα, πραότητα, ήρεμία, πολιτισμένη συμπεριφορά, αγάπη για τούς συνανθρώπους) μέ τήν αναφορά στά ιδιαίτερα ανδρικά συμφέροντα, πού εκφράζονται μέ τή βία, τόν πόλεμο και τήν κοινωνική άδικία. Τό ζήτημα έξάλλου τής γυναικείας φύσης, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών πού ή φύση έχει προσδώσει στις γυναίκες και τά όποια τίς διαφοροποιούν από τούς άνδρες, ανεξάρτητα από τίς κοινωνικές αξιολογήσεις, παραμένει συγκεχυμένο στό λόγο των γυναικών αυτής τής περιόδου. 'Αλλά θά επανέλθουμε.

'Ας προσθέσουμε ότι ή νέα αντίληψη για τήν πολιτική πού συστήνουν τίς φέρνει άλληλέγγυες μέ όλους τούς κοινωνικούς αγώνες, στό βαθμό πού ή άλληλεγγύη αυτή δέν τίς ταυτίζει μέ συγκεκριμένους κομματικούς φορείς. 'Όλες οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού αγωνίζονται για μία κοινωνία ισότητας, δημοκρατίας και ελευθερίας είναι καταρχήν σύμμαχοι των γυναικών, ώστόσο δηλωθεί ρητά, μέ λόγια ή μέ πράξεις, τό αντίθετο. 'Από τήν άλλη, ότιδήποτε συνδέεται μέ τό ιδιαίτερο γυναικείο ζήτημα αποδεσμεύεται από τά

9. Μαρία Σβώλου, 'Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, 'Αθήνα χ.χ., σ. 6.

συγκεκριμένα πολιτικά του πλαίσια και αξιολογείται ως τέτοιο. 'Ετσι έξηγγείται γιατί ή 'Αθηνά Γιαννιού, π.χ., έγκωμιάζει τίς μεταρρυθμίσεις πού άφορούν τίς γυναίκες στη Σοβιετική Ένωση, τήν όποία κατά τά άλλα θεωρεί ενσάρκωση τής προδοσίας του σοσιαλισμού.

Μέ δυό λόγια, ό φεμινισμός του Μεσοπολέμου έπιδίωξε νά διατυπώσει μία νέα αντίληψη για τήν πολιτική, πού νά συμπεριλαμβάνει τίς γυναίκες και τά ιδιαίτερα ζητήματά τους, αλλά κυρίως νά συστήνει ένα νέο ήθος. 'Η άπόπειρα αυτή προσέκρουσε σέ πολλούς άρνητικούς παράγοντες —ό ιδεαλισμός πού τή χαρακτήριζε δέν ήταν από τούς πιο άμελητέους—, για νά ανακοπεί τελικά από τήν έξέλιξη των γεγονότων.

Οι άπόψεις πού παραθέσαμε δέν συνιστούν φυσικά όλες πρωτότυπες αναλύσεις των έλληνιδων φεμινιστριών του Μεσοπολέμου. 'Αντιστοιχούν σέ μεγάλο βαθμό στις έπεξεργασίες των διεθνών γυναικείων οργανώσεων, πού είχαν θέσει ήδη από τό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τίς κυριότερες βάσεις του φεμινισμού. 'Η Διεθνής Ένωση για τή Γυναικεία Ψήφο, τό Διεθνές Συμβούλιο, ή Διεθνής Γυναικεία 'Οργάνωση για τήν Ειρήνη και τόν 'Αφοπλισμό —για νά αναφέρουμε μόνο τίς παλαιότερες και μεγαλύτερες— είναι οργανώσεις μέ μακρά δράση και κοινή πρακτική σέ άρκετούς τομείς, παρ' όλες τίς ιδεολογικές τους διαφορές.

Συγκροτημένες μέ βάση τίς ιδεολογικές άξίες του πολιτικού φιλευθερισμού —ανάπτυξη του άτομου, ισότητα εύκαιριών, σεβασμός τής κοινωνικής ιεραρχίας—, οι οργανώσεις αυτές γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη στά τέλη του 19ου και στις άρχές του 20ου αιώνα, τόσο στην Εύρώπη όσο και στην 'Αμερική. Τήν έπομένη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου άρχισε γι' αυτές μία περίοδος παρακμής πού κράτησε όλο τό Μεσοπόλεμο. 'Η σχετική άποτυχία των αγώνων τους, ή άπου-

αία ευρύτερης προοπτικής, πού τις άφησε χωρίς αντίκειμενο εκεί όπου παραχωρήθηκαν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, και οι έντονες έσωτερικές τους αντιθέσεις εξασθένησαν τις οργανώσεις και τις συρρίκνωσαν. Η οικονομική κρίση και ο φασισμός τις βρήκε αδύναμες νά αντισταθούν στους νέους καταναγκασμούς πού επιβλήθηκαν στις γυναίκες. Μέ τό Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θά περάσουν στην ιστορία.

Όστόσο, τήν περίοδο πού εξετάζουμε οι οργανώσεις αυτές διατηρούν άκόμη δύναμη και κύρος. Κυρίως αποτελούν παράδειγμα και έναυσμα για τά νεότερα έλληνικά σωματεία, πολλά από τά όποια γίνονται μέλη τους άμέσως μετά τήν ίδρυσή τους. Ός έθνικά παραρτήματα των αντίστοιχων διεθνών οργανώσεων —τις όποιες συγκροτούσαν άκριβώς τά τμήματα-μέλη των διαφόρων χωρών—, τά έλληνικά σωματεία συμμετείχαν μέσα από τά διεθνή συνέδρια στή διαμόρφωση των αίτημάτων και στην έπιλογή των μέσων για τήν έπίτευξή τους. Μέ αυτό τόν τρόπο, μετέφεραν στην Έλλάδα, εξειδικεύοντάς τες, τις έπεξεργασίες και τις αποφάσεις των συνεδρίων αυτών, οι όποιες όμως δέν υπήρξαν ποτέ δεσμευτικές και δέν πήραν ποτέ χαρακτήρα συγκεκριμένου προγράμματος δράσης.

Η συνεργασία αυτή δέν ήταν τυπική. Έδινε στά γυναικεία αίτηματα ένα διεθνιστικό χαρακτήρα, τυπικό γνώρισμα και άλλων έκδηλώσεων αυτής τής περιόδου. Μέ τή συνεχή έπαφή πού κορυφώνονταν στά διεθνή συνέδρια, οι γυναίκες σφυρηλατούσαν τήν ένότητα τής δράσης και των διεκδικήσεών τους, ξεφεύγοντας από τά στενά πλαίσια των έθνικών συνόρων τους, γνωρίζοντας εκπροσώπους άλλων λαών μέ διαφορετική ιστορία και κουλτούρα. Η γνωριμία τους μέ τήν πραγματικότητα των γυναικών σέ άλλες χώρες τούς επέτρεπε νά αντιληφθούν καλύτερα αυτήν πού αντιμετώπιζαν οι ίδιες.

Θά ήταν, λοιπόν, λάθος νά θεωρηθεί ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου ξενόφερτος, ξένο σώμα στην έλληνική κοινωνία, αντίκειμενο ένασχόλησης μιάς μικρής ομάδας διανοουμένων γυναικών. Γιατί παρά τόν κοινωνικό προσδιορισμό και των αναλύσεων αλλά και των έ-

διων των πρωταγωνιστριών του, παρά τις στενές σχέσεις τους μέ τήν έξουσία και τόν πράγματι περιορισμένο αριθμό των υποστηρικτών τους, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου —όπως φαίνεται και από τά κείμενα πού ακολουθούν— είναι γέννημα τής συγκεκριμένης έλληνικής πραγματικότητας. Μέ τις διεκδικήσεις τους εκφράζουν ένα νέο κοινωνικό αίτημα τής έποχής τους: τή χορήγηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Τό αίτημα αυτό διαμορφώθηκε ως συνέπεια μιάς ιστορικής εξέλιξης: στην Έλλάδα τής έποχής οι γυναίκες συμμετείχαν μέ νέους όρους στην οικονομική ζωή, ανέπτυσαν δραστηριότητες σέ όλους τούς τομείς, ενώ παρέμεναν πάντοτε πολλές δεύτερης κατηγορίας, χωρίς καμία δυνατότητα νά έπηρεάσουν πολιτικά τή θέση τους. Σέ αυτή τήν κοινωνική ανάγκη και στή συνειδητοποίησή της ανταποκρίνεται ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου.

ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΡΕΥΜΑΤΑ

Χρόνια που χαρακτηρίζονται από ριζικές οικονομικοκοινωνικές ανακατατάξεις και έντατικές ιδεολογικές ζυμώσεις, τα χρόνια του Μεσοπολέμου έχουν ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα. Την εποχή αυτή θα εμφανιστούν νέα σωματεία και θα τεθούν σε άμφισβήτηση οι προϋπάρχουσες μορφές δράσης, ενώ όσες επιβιώσουν θα μετασχηματιστούν ή θα οδηγηθούν σε σταδιακό μαρasmus. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, την εποχή αυτή όρισμένες γυναίκες θα άναρωτηθούν βασανιστικά για τη σχέση τους με την κοινωνία, θα θέσουν τό πρόβλημα της πολιτικής τους ένταξης, θα μιλήσουν ρητά για τη «γυναικεία συνείδηση», θα επιχειρήσουν να ψηλαφήσουν τό ζήτημα της εύρύτητας (της «διαταξικότητας») του γυναικείου κινήματος.¹

Μέσα σ' ένα κλίμα που θα τις αντιμετώπισει στην καλύτερη περίπτωση με συγκατάβαση και στη χειρότερη με χλευασμό, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου δέν θα άργήσουν να άντιληφθούν πόσο άμφιθυμικοί ήταν οι —δυνάμει— σύμμαχοί τους και πόσο άκαρπος ό άγώνας τους που τόν θέλησαν άνθρωπιστικό, παγκόσμιο και άμεσα άποτελεσματικό. Έτσι, όταν ή περίοδος φθάσει στο τέλος της, ή νέα

1. Την άποψη ότι την εποχή αυτή άρχίζει μία νέα περίοδος για τό γυναικείο κίνημα συμμερίζονται όλες οι ριζοσπάστριες του Μεσοπολέμου. Άντίθετα, οι εκπρόσωποι τών συντηρητικότερων όργανώσεων έχουν την τάση να αντιμετώπιζον ως εύθύγραμμη την ιστορία της γυναικείας άμφισβήτησης.

πραγματικότητα που θα έχει στο μεταξύ παγιωθεί δέν θα έχει και μεγάλη σχέση με ό,τι όνειρεύτηκαν και μ' εκείνα για τά όποία άγωνίστηκαν οι ριζοσπάστριες της δεκαετίας του '20. Έχοντας προσδώσει στην πάλη τους ένα χαρακτήρα ειρηνικής επανάστασης, δίχως να άμφισβητήσουν την ούσία του γυναικείου τους ρόλου και έχοντας περιορίσει τις διεκδικήσεις τους σε νομοθετικές κυρίως ρυθμίσεις, έχοντας με άλλα λόγια ζήσει στην εποχή τους, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου θα χάσουν τελικά τό παιχνίδι της πολιτικής. Τά αίτήματά τους θα ίκανοποιηθούν, αλλά θα ίκανοποιηθούν όταν θα έχουν πιά ύποταχθεί σε πρυτεραιότητες και ιεραρχήσεις που δέν ήταν — ούτε ήταν δυνατό να είναι— οι δικές τους.

Η άρχή της μεσοπολεμικής περιόδου μπορεί να τοποθετηθεί στο 1920, χρονιά που ίδρύεται ό Σύνδεσμος για τά Δικαιώματα της Γυναίκας, τό σωματείο που θα δώσει τό χαρακτήρα του κινήματος της εποχής, τό μέτρο της ριζοσπαστικότητας, αλλά και τών όρίων του. Ένα χρόνο άργότερα, ή σύγκληση Γυναικείου Συνεδρίου από τό Λύκειο τών Έλληνίδων, πρωτοβουλία που θα συγκεντρώσει τά πυρά πολλών γυναικείων όργανώσεων, έρχεται να συμβολίσει τό τέλος μιας εποχής, τη μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη.²

Την περίοδο αυτή που θα κλείσει βίαια —όχι όμως και άναπάντεχα— τό 1936, θα βρεθούμε για πρώτη φορά μπροστά στη διαμόρφωση τάσεων που άντιστοιχούν σε διεθνείς όργανώσεις (Διεθνές Συμ-

2. Το Α' Έθνικόν Γυναικείον Συνέδριον, όπως ονομάστηκε από τις διοργανώτριές του, πραγματοποιήθηκε στη Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου τόν Άπριλιο του 1921 και συνοδεύτηκε από την Α' Οικοκυρική και Βιοτεχνική Έκθεση. Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ή Καλλιρρόη Παρρέν και άντιπρόεδροι ή Άννα Γριανταφυλλίδου και ή Όλγα Βελλίνη. Βλ. Λογοδοσία Λυκείου Έλληνίδων, 1911-1926.

βούλιο Γυναικών, Διεθνής Ένωση για τη Γυναίκα Ψήφο, γνωστή ως «'Αλλιάνς», Διεθνής Σύνδεσμος «Ειρήνη και Έλευθερία», Διεθνής Συνήμοσπονδία Γυναικών 'Επιστημόνων, Σοσιαλίστριες), αλλά πού συγκροτούνται κατά κύριο λόγο μέσα από την ελληνική πραγματικότητα της εποχής.³ Ο σταδιακός αυτός σχηματισμός των τάσεων του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος δέν έχει ιστορικό προηγούμενο και θά καταλήξει στη δημιουργία ιδεολογικών ρευμάτων πού θά επιδείξουν έντυπωσιακή άνθεκτικότητα και διάρκεια.

Τά πλαίσια μέσα στα όποια κινούνται οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου είναι σέ μεγάλο βαθμό άσπφ, τά όρια συγχέονται και ή εικόνα πού παρουσιάζουν οι γυναικείες οργανώσεις είναι συχνά άντιφατική. 'Ιδιαίτερα στην άρχή της περιόδου θά συναντήσουμε τίς ίδιες γυναίκες σέ άντιμαχόμενα σωματεία και θά διαπιστώσουμε ότι θεωρητικά άλληλοσυγκρουόμενες θέσεις καταλήγουν σέ κοινή δράση, ότι ή ένασχόληση μέ τη φιλάνθρωπία καταγγέλλεται από εκείνες πού προτάσσουν τό αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων, ένώ συνεχίζει νά αποτελεί ένα από τά κύρια μελήματά τους. Όσο όμως και νά περιπλέκει τά πράγματα ή έπιλογή της ένιαίας πάλης ως κύριας προτεραιότητας, ό κατακερματισμός του γυναικείου κινήματος σέ τάσεις μέ διαφορετική ιδεολογική ταυτότητα και χωριστούς σέ τελική ανά-

3. Όπως αναφέραμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, οι σημαντικότερες διεθνείς οργανώσεις ήταν τό Διεθνές Συμβούλιο και ή Διεθνής Ένωση για τη Γυναίκα Ψήφο. 'Η Διεθνής Ένωση ιδρύθηκε μετά τό συνέδριο του Βερολίνου (1904), όταν οι ριζοσπάστριες έγκατέλειψαν τό Διεθνές Συμβούλιο μέ στόχο νά άποδεσμευτούν από τό συντηρητισμό του και νά άγωνιστούν ένεργητικότερα για τά πολιτικά τους δικαιώματα. Οι δύο διεθνείς οργανώσεις δέν απέκτησαν ποτέ άκριβείς προγραμματικούς στόχους, δεσμευτικούς για τά μέλη τους, όπως συνέβη για παράδειγμα μέ τη Διεθνή των Σοσιαλιστριών. Πρβλ. και Richard J. Evans, *The Feminists*, Λονδίνο 1977, σ. 251-2.

λυση στόχους είναι ή νέα πραγματικότητα του μεσοπολεμικού κινήματος, αλλά και ή νέα ποιότητά του.

Μολαταύτα υπάρχουν αρκετά κοινά στίς φεμινιστικές τάσεις της εποχής. Ένα από αυτά είναι ή ανάγκη τους νά έκφραστούν διττά: μέσα από κείμενα —λιγότερο ή περισσότερο μαχητικά— και ταυτόχρονα μέσα από μία πολυσχιδή δράση πού διευρύνει αισθητά τά όρια πού είχαν θέσει στον έαυτό τους οι γυναίκες πριν από τό 1920. Τώρα, όσο περνά ό καιρός, δίπλα στίς «παραδοσιακές» δραστηριότητες (π.χ. έδρυση νέων φιλάνθρωπικών καταστημάτων) πού έπιβιώνουν έλαφρά μεταλλαγμένες, εμφανίζονται οι δραστηριότητες πού δίνουν τον τόνο της εποχής (π.χ. έπεξεργασία ύπομνημάτων και νομοσχεδίων), για νά καταλήξουν σέ μαχητικότερες και πιό «άποννησμένες» πρωτοβουλίες πού θά φέρουν τίς γυναίκες άντιμέτωπες μέ τη λογοκρισία, την άπαγόρευση και την καταστολή (π.χ. οι δημόσιες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας του τέλους της περιόδου).⁴

'Η συγγραφική —ή και δημοσιογραφική— δραστηριότητα των γυναικών περιέρχεται σταδιακά σέ δεύτερη μοίρα, παύει νά αποτελεί αύτοσκοπό. Βρισκόμαστε πιά πολύ μακριά από την εποχή των «γρα-

4. Χαρακτηριστική είναι ή προσπάθεια όρισμένων φεμινιστριών νά διαχωρίσουν ή θέση τους από εκείνες τίς γυναίκες πού έξαντλούσαν τη δράση τους στη φιλάνθρωπία. «Και ίσως νιώσουν κι αυτές άκόμα πού επαγγέλλονται τη φιλάνθρωπία ότι τό καλό πού κάνουν στην κοινωνία δέν είναι άρκετό νά ίσοσταθμίσει μέ τό κακό πού κάνουν έμποδίζοντας είτε μέ την αντίδραση είτε μέ την άδιαφορία και τούτη τη γενιά των Έλληνίδων νάποχτήσει μίαν ώρα άρχύτερα την πολιτική της χειραφέτηση», έγραφε τό 1928 ή Αύρα Θεοδωροπούλου. Βλ. Αδ. Θ., «'Αλληλεγγύη», *Η Αγώνισ της Γυναίκας* 5/68 (1928), σ. 2. Κατά της φιλάνθρωπίας είχε καταφερθεί λίγα χρόνια πρωύτερα και ή Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου: «Αι γυναίκες του είκυστου αιώνας, μεθοδικώτεροι των παλαιότερων και επιστημονικώτερα φωτισμένοι ως προς την ούσιαστικήν ώφελιμότητα της δράσεως των άμιλλώνται πλέον νά μη επαναλάβουν τά παλαιά σφάλματα, έκμανθάνουσαι άλλην τέχνην και σκοπίζουσαι πολλήν φθσιν εις τά στίτια των έργατικών». Α. Γ.-Γ., «'Ελληνικά γυναικεία σωματεία μέλη του Ε.Σ.Ε.», *Έλληνίς* 8/5 (1922), σ. 143. Πρβλ. και Μαρίας Δεσούρη, *Η γυναίκα και ή κοινωνική πρόνοια*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1922.

φουσών», την εποχή δηλαδή που «γράφω» σήμαινε για τις γυναίκες «υπάρχω», τότε που η συγγραφική τους ένασχόληση έμπεριείχε σχεδόν αυτόματα ένα στοιχείο ανατρεπτικότητας.⁵ Μέσα στις καινούριες συνθήκες αλλάζουν και τα περιοδικά. Δεκαπενθήμερες ή μηνιαίες επιθεωρήσεις μετατρέπονται βαθμιαία σε πραγματικά όργανα συσπείρωσης και ενημέρωσης, καθρέφτη των λοιπών δραστηριοτήτων, και λιγότερο σε τόπους ανάλυσης της γυναικείας θέσης. Στο χαρακτήρα τους αυτόν όφελουν τα βασικά γυναικεία περιοδικά του Μεσοπολέμου την έντυπωσιακή τους μακροβιότητα.⁶

Η Έλληνις του Έθνικού Συμβουλίου των Έλληνίδων κυκλοφορεί τον Μάρτιο του 1921 και θα εκδίδεται μέχρι τον πόλεμο. Ο Άγώνας της Γυναίκας του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας κυκλοφορεί από τον Αύγουστο - Σεπτέμβριο του 1923 ως τον Ιούνιο του 1936, η Σοσιαλιστική Ζωή του Σοσιαλιστικού Όμιλου Γυναικών από τον Οκτώβριο του 1928 ως τον Ιανουάριο του 1935.

Βραχύβιες ωστόσο παραμένουν και την εποχή αυτή οι εκδοτικές απόπειρες που δεν προϋποθέτουν κάποια οργανωτική δομή και δεν αντανακλούν συγκεκριμένη δράση. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η Εύα Νικήτρια (1921-1923), όργανο του Λυκείου Έλληνίδων Ζακύνθου, που ουσιαστικά αποτελεί έργο της εκδότριας του Μαριέττας Γιαννοπούλου, καθώς και Η Γυναίκα, που εκδίδει το 1930 η Εύχαρις Πετρίδου. Έξισου ολιγόζωη θα αποδειχθεί και η Έφημερίς των Έλληνίδων με τον ήχηρό υπότιτλο «Πανελλήνιον Όργανον του γυ-

5. Ίδιαίτερα εύγλωττη σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι «γράφουσες» Έλληνίδες, αλλά και με τη θέλησή τους να τις υπερβούν, είναι η γνωστή διαμάχη «Ροΐδη - γραφουσών» το 1896, κατά την όποια η Κ. Παρρην, ή Σωτηρία Άλιμπέρτη, ή Εύγενία Ζωγράφου και άλλες συγγραφείς ανέλαβαν να ανασκευάσουν τις αντιφεμινιστικές θέσεις του Έμ. Ροΐδη.

6. Εκτός από την Έφημερίδα των Κυριών, ολιγόζωα υπήρξαν τα πρώτα γυναικεία περιοδικά, δηλαδή η Κυψέλη (Κωνσταντινούπολις 1842) της Εύφροσύνης Σαμαρτζίδου, ή Θάλεια (Άθήναι 1867) της Πηνελόπης Λαζαρίδου, ή Ειρηνόκη (Κωνσταντινούπολις 1870-73) της Αιμιλίας Κτενά-Λεοντιάδος.

ναικείου κόσμου», εβδομαδιαία έφημερίδα της Έλένης Πουρνάρα (Ιανουάριος 1930 - Μάρτιος 1931).

Αν η συγγραφική δραστηριότητα και το δικαίωμα στην παιδεία σε μία πρώτη φάση, κι αν η φιλανθρωπία και η συμμετοχή στις κρίσιμες έθνικές στιγμές στην άμέσως επόμενη ήταν οι κύριες προκλήσεις των γυναικών απέναντι στην εποχή τους, η νέα τους πρόκληση είναι τώρα η ρητή διεκδίκηση της πολιτικής, του στόχου που κρύβεται τελικά πίσω από κάθε γυναικείο άγώνα. Οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου δεν αναγορεύουν μόνο σε κύριο αίτημά τους την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά επιχειρούν να άνιχνεύσουν και πώς άκριβώς μπορεί να σχετίζεται η άσκηση της πολιτικής με την πλήρη κοινωνική ένταξη των γυναικών. Στα κείμενα της εποχής έμφανίζεται συχνά η έννοια της γυναικείας πολιτικής, όχι τόσο για να όρίσει κάτι θετικά, όσο για να άμφισβητήσει την κυρίαρχη άνδρική πολιτική πρακτική, να άντιπαραθέσει το άγνωστο στο γνωστό που δοκιμάστηκε και άποδείχθηκε πρόξενος συμφορών και μόνον. Όσο για τα θεωρούμενα ως έμφυτα γυναικεία χαρακτηριστικά, αυτά τη μία στιγμή θα χρησιμοποιηθούν χωρίς πρόβλημα (για παράδειγμα στην επιχειρηματολογία για τη δημοτική ψήφο), ενώ την άλλη θα άναιρεθούν μέσω της άναγωγής τους στους κοινωνικούς όρους που τα διαμόρφωσαν (κοινωνικές συνθήκες που όδηγούν τις μητέρες στις βρεφοκτονίες ή στην έγκατάλειψη των παιδιών κτλ.).

Ρευστές και άδιαμόρφωτες στο ξεκίνημα της περιόδου, περιορισμένες άριθμητικά, αλλά με άρκετη άκτινοβολία, οι τάσεις του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος περιέχουν από την πρώτη στιγμή τις διαφορές που θα ύπονομεύσουν άργότερα τη συμπόρευσή τους και που μολονότι ήταν σαφείς, θεωρήθηκαν στην άρχή δευτερεύουσες μπροστά στην προώθηση του κοινού άγώνα. Τις διαφορές που θα ένταθούν όταν οι προτεραιότητες θα είναι διαφορετικές και οι συμμαχίες θα έχουν άλλους στόχους...

Κύρια τάση του μεσοπολεμικού γυναικειού κινήματος, όχι τόσο εξαιτίας της μαχητικότητάς του, αλλά χάρη στις απόψεις που συνεπάγονταν ως αυτόνομη και τή μαχητικότητά του, υπήρξε ο Σύνδεσμος για τὰ Δικαιώματα της Γυναίκας. Έκφραστής του ριζοσπαστισμού της εποχής, σε στενή σχέση με τὰ νέα ρεύματα και κυρίως με τὸ δημοτικισμό, ὁ Σύνδεσμος θὰ ἐπεξεργαστεί με τή μεγαλύτερη ἐμμονή, ἀλλὰ και με τή μεγαλύτερη εὐρύτητα, τὸ αἴτημα τῶν καιρῶν. Ἡ πολιτική δὲν ἀποτελεῖ μίᾳ ἀπὸ τίς διεκδικήσεις του, ἔστω τὴν πρωτεύουσα, ἀλλὰ τή συμπύκνωση ὄλων τῶν ἐπιμέρους διεκδικήσεων του. «Περικωριακός» ὡς πρὸς τὴν ἀδυναμία του νὰ μαζικοποιηθεῖ, ὡστόσο διόλου ἀμελητέος ὡς πρὸς τὴν ἀκτινοβολία, τὴν ποιότητα τῶν αἰτημάτων και τούς τρόπους προώθησής τους, ὁ Σύνδεσμος ἀποτελεῖ σαφὴ τομὴ με τίς προηγούμενες πραγματικότητες του κινήματος. Στὰ πρῶτα κιάλια χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '20, ἕνας μικρὸς πυρήνας γυναικῶν ἐπιχειρεῖ νὰ διευρύνει τούς ὀρίζοντες και νὰ δώσει καινούριο περιεχόμενο στοῖς φεμινιστικὸ ἀγῶνα.⁷ Ψυχικὸς λυτρωμός, κατὰ τὴν Αὔρα Θεοδωροπούλου,⁸ ἀνακατάταξη τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντα, κατὰ τὴ Μαρία Σβώλου,⁹ ὁ πατριωτισμὸς τοῦ φύλου μας, κατὰ τὴ Ρόζα Ἰμβριώτη,¹⁰ ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν δυνάμεων, κατὰ τὸν Ἄλκη Θρύλο,¹¹ ὁ φεμινισμὸς ἀποκτὰ μίᾳ διάσταση τρόπου ζωῆς και ἡ φεμινιστικὴ διεκδίκηση μοιάζει πιά ἀναπότρεπτη, νομοτελειακὴ.

7. Πολλὲς ἀπὸ τίς προσπάθειες τῶν γυναικῶν τοῦ Συνδέσμου θὰ ἐνισχυθοῦν σοβαρὰ ἀπὸ τούς Δ. Γληνὸ, Ἄλ. Σβώλο και Κ. Τριανταφυλλόπουλο, οἱ ὅποιοι θὰ συμμετάσχουν ἀργότερα και στοῖς Συμβούλιο τοῦ Συνδέσμου.
8. Αὔρα Θεοδωροπούλου, «Τὸ φεμινιστικὸ κίνημα (γύρω ἀπὸ τὸ γυναικειὸ συνέδριο τοῦ Παρισιῦ)», *Ἀναγέννηση* Α/4 (1926), σ. 219.
9. Μαρία Σβώλου, *Ἡ θέση τοῦ φεμινισμοῦ στὴν Ἑλλάδα*, Φεμινιστικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ., σ. 6.
10. Ρόζα Ἰμβριώτη, «Γύρω ἀπὸ τὴν ψήφο», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Α/1-2 (1923), σ. 10.
11. Ἄλκη Θρύλος, «Τὸ πρῶτο θεμέλιο», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Α/5 (1923), σ. 1.

Ὁ Σύνδεσμος ἰδρύεται στὶς 16 Ἀπριλίου 1920 με πρωτοβουλία τῆς Αὔρας Θεοδωροπούλου και τῆς Μαρίας Νεγροπόντη μετὰ ἀπὸ παρότρυνση τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως γιὰ τὴ Γυναικεῖα Ψήφο, ἡ ὁποία τὴ χρονία αὐτὴ πραγματοποιήσε τὸ 8ο συνέδριό της στὴ Γενεύη. Στὴν πρώτη ὀλιγομελὴ ὁμάδα τοῦ Συνδέσμου συμμετέχουν ἐπίσης ἡ Μαρία Σβώλου και ἡ Ρόζα Ἰμβριώτη.¹² Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς δράσεως του, τὸ νέο σωματεῖο θὰ ἐπιδιώξει «τὸ σπᾶσιμο τῶν ἀλυσιδῶν τῆς πρόληψης και τῆς σεμνοτυφίας, τὸ χτύπημα τοῦ παρασιτισμοῦ και τῆς γυναικεῖας μοιρολατρίας»¹³ και θὰ προσπαθήσει νὰ πείσει ἄνδρες και γυναῖκες ὅτι σήμανε ἐπιτέλους ἡ ὥρα γιὰ νὰ ἀναγνωριστῆ τὸ ἀνθρωπιστικὸ περιεχόμενο τοῦ φεμινιστικοῦ ἀγῶνα. Μέσα ἀπὸ μίᾳ δράση πού παρουσιάζει ἀξιοσημειωτὴ εὐρύτητα, οἱ γυναῖκες τοῦ Συνδέσμου θὰ ἐπεξεργαστοῦν προσεκτικὰ τὰ αἰτήματά τους και θὰ κάνουν τὰ πάντα γιὰ νὰ τούς δώσουν τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ προβολή.¹⁴

Ποικίλα εἶναι τὰ μέσα σταῖς ὁποῖα θὰ καταφύγουν οἱ ριζοσπάστριες τοῦ Συνδέσμου γιὰ νὰ ἐκλαϊκεύσουν τίς διεκδικήσεις τους: θεωρητικὰ και προπαγανδιστικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται

12. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συνδέσμου ἀποτελεῖται τὸ 1923 ἀπὸ τίς: Αὔρα Θεοδωροπούλου (Πρόεδρος), Ἄννα Παπαδημητρίου (Ἀντιπρόεδρος), Ἑλένη Πολιτάκη (Ἀντιπρόεδρος), Μαρία Δεσούπη (Σβώλου) (Γενικὴ Γραμματέα), Ἀμαλία Ψάλτη (Ταμία), Ἑλένη Κορύλλου (Ἄλκη Θρύλο) (Εἰδικὴ Γραμματέα), Ρόζα Ἰμβριώτη, Ἀλεξάνδρα Ἰωαννίδου, Καίτη Κατσογιάννη, Μαρριάνθη Ματσούκη, Εὐχαρί Πετρίδου και Ἄννα Σταματελλάτου.
13. Ὀλγα Οἰκονόμου, «Ἑλληνίδες δασκάλες», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Α/3 (1923), σ. 8.
14. Μικρὸς υπήρξε ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου σὲ ὄλο τὸ διάστημα πού ἐξετάζουμε. Περιορισμένη και ἡ κυκλοφορία τοῦ Ἀγῶνα τῆς Γυναίκας. Σύμφωνα με ὑπολογισμούς τῆς Δήμητρας Σαμίου, οἱ συνδρομητῆς τοῦ περιοδικοῦ ἦταν 213 τὸ 1924 και 246 τὸ 1925. Ἡ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ παρουσίασε ἀνοδο ἀπὸ τὸ 1924 ὡς τὸ 1930 και ἄρχισε νὰ πέφτει ἀπὸ τὸ 1931. Βλ. Dimitra Samiou, *La Lutte de la Femme (1923-1936): Aspects d'idéologie et de forme dans un bulletin féministe grec*, Mémoire de Maitrise (ἀδημοσίευτη ἐργασία), Παρίσι 1983, σ. 48-50.

στη σειρά Φεμινιστική Βιβλιοθήκη¹⁵ και στον *Άγωνα της Γυναίκας*, άρθρα στον ημερήσιο τύπο, διαλέξεις, ίδρυση επαγγελματικών σχολών, σύσταση ειδικών κατά θέματα επιτροπών, διαβήματα, ύπομνηματα, νομοσχέδια, δημόσιες συγκεντρώσεις.

Έχοντας κύριο στόχο τους την απόκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων, οι γυναίκες του Συνδέσμου θά ασχοληθούν έξισου έντατικά με θέματα όπως η εργασία, η εκπαίδευση και τό Οικογενειακό Δίκαιο. Άλλά και ζητήματα όπως η προστασία της μητρότητας και των έξώγαμων παιδιών, η αποκατάσταση των προσφύγων ή η κατάργηση του κρατικού διακανονισμού της πορνείας δέν θά τίς αφήσουν καθόλου αδιάφορες. Η Άνωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921), τό όρφανοτροφείο «Έθνική Στέγη» (1922), ό Σύλλογος προστασίας κρατουμένων γυναικών και άνηλικών (1925),¹⁶ ό Σύλλογος έναντίον της σωματεμπορίας (1925),¹⁷ ή Έσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων (1925), ή Σχολή κατασκευής παιγνιδίων και έφηρμοσμένης διακοσμητικής (1929), είναι όρισμένες μόνον από τίς πρωτοβουλίες του Συνδέσμου κατά τά χρόνια του Μεσοπολέμου, δίνουν όμως μία εικόνα γιά τή δράση του. Έξισου σημαντική υπήρξε και ή διεθνής δραστηριότητα του σωματείου. Άναφέρουμε έδω τήν ίδρυση της «Μικρής Άντάντ των Γυναικών» σέ συνεργασία με αντίστοιχες οργανώσεις από τή Ρουμανία, τή Γιουγκοσλαβία, τήν Τσεχοσλοβακία και τήν Πολωνία, καθώς και τήν ενεργητική συμμετοχή εκπροσώπων του Συνδέσμου στά συνέδρια της Διεθνούς Ένωσης γιά τή Γυναικεία Ψήφο.¹⁸

15. Στη σειρά Φεμινιστική Βιβλιοθήκη εκδόθηκαν κείμενα της Άδρας Θεοδωροπούλου, της Μαρίας Σβάλου, της Ρόζας Ίμβριώτη, της Άνας Παπαδημητρίου και της Άγγελικής Παναγιωτάτου.

16, 17. Σέ συνεργασία με τό Έθνικό Συμβούλιο.

18. Η ίδρυση της Μικρής Άντάντ Γυναικών τό 1923 προκάλεσε τήν πρώτη σύγκρουση Συνδέσμου και Έθνικού Συμβουλίου. Τό Α' Συνέδριο της Μ.Α.Γ. πραγματοποιήθηκε στό Βουκουρέστι τό 1923, τό Β' στό Βελιγράδι τό 1924, τό Γ' στήν Άθήνα τό 1925, τό Δ' στήν Πράγα τό 1927 και τό Ε' στή Βαρσοβία τό 1929.

Παρά τίς αντίθετες προθέσεις του, περιορισμένη υπήρξε ή διάδοση των ιδεών του Συνδέσμου έξω από τήν Άθήνα και τόν Πειραιά. Έκτός από τήν συγχυριακή της αφύπνιση τήν έποχή της πρώτης έγγραφης των γυναικών στους έκλογικούς καταλόγους, ή έπαρχία θά παραμείνει όλο αυτό τό διάστημα βουβή στίς εκκλήσεις του Συνδέσμου. Έχοντας έκ των πραγμάτων ένα χαρακτήρα λιγότερο ριζοσπαστικό, τά έπαρχιακά σωματεία θά αναπτύξουν στενότερες σχέσεις με τό Έθνικό Συμβούλιο και τό Λύκειο των Έλληνίδων.

Έξαιρεση αποτελεί ή Θεσσαλονίκη, όπου τόν Ιούλιο του 1928 ιδρύεται ή Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας-Θράκης με πρόεδρο τήν Έλένη Παγκάλου και γενική γραμματέα τήν Έλπίδα Άντωνιάδου. Τό πρόγραμμα του νέου αυτού σωματείου είναι έμπνευσμένο από τό πρόγραμμα του Συνδέσμου, ό όποιος αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τό πρότυπό του. Δύο χρόνια άργότερα, ή Φεμινιστική Ένωση θά αποκτήσει τό έντυπο όργανό της, τή δεκαπενθήμερη *Φεμινιστική*, πού κυκλοφορεί τόν Ιανουάριο του 1930. Προηγούμενως είχε έκδοθεί στή Θεσσαλονίκη ή *Έφημερίς των Γυναικών* με τόν εϋγλωττο υπότιτλο «Έβδομαδιαία έφημερίς συντηρητικών άρχών» και υπεύθυνη τή Μερόπη Βασιλικού. Τόσο τό ριζοσπαστικό περιοδικό όσο και ή συντηρητική έφημερίδα θά αποδειχθούν ιδιαίτερα βραχύβια.¹⁹ Μέσα σ' ένα κλίμα αρκετά έχθρικό και ταλαιπωρημένη από πολύ σοβαρά έσωτερικά προβλήματα, ή Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας-Θράκης θά συγχωνευτεί τό 1933 με τό τμήμα του Συνδέσμου στή Θεσσαλονίκη.²⁰

Μέ έντονες τίς επίδράσεις του παρελθόντος, αλλά όχι και αδιάφορο

19. Σύμφωνα με τά στοιχεία πού διαθέτουμε, ή *Έφημερίς των Γυναικών* κυκλοφορεί από τίς 12 Νοεμβρίου ως τίς 15 Δεκεμβρίου του 1929 και ή *Φεμινιστική* από τίς 15 Ιανουαρίου ως τήν 1η Μαΐου του 1930.

20. Με πρόεδρο τήν Έλένη Καραϊωσηπίδου και ταμία τήν Ειρήνη Ζωγράφου.

στά κελεύσματα των καιρών, τό Έθνικό Συμβούλιο των Έλληνίδων πού ιδρύεται (γιά τήν άκρίβεια άνασυστήνεται) τόν Αύγουστο του 1919 ως έλληνικό τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου, θά προσπαθήσει επί πολλά χρόνια νά συνενώσει και νά συνθέσει τίς συχνά αντίθετικές απόψεις των σωματείων-μελών του. «Μωσαικό» οργανώσεων, έχει θεωρητικά όμοσπονδιακό χαρακτήρα, ή κύρια ώστόσο δραστηριότητα του είναι δράση πρωτοβάθμιου σωματείου πού λειτουργεί μέ τή βοήθεια έξειδικευμένων τμημάτων (νομοθετικό, εκπαιδευτικό, υγιεινής, ψήφου κτλ.).²¹

Εικόνα πιστή του Έθνικού Συμβουλίου, ή μηνιαία Έλληνίς ξεκινά μέ μία σχεδόν ουδέτερη παράθεση των απόψεων, επιδιώκει τήν αντικειμενική παρουσίαση των σωματείων-μελών και φιλοξενεί όλες τίς τάσεις.²² Τήν εποχή αυτή τό Έθνικό Συμβούλιο «άποβλέπει εις τήν συμπαθή σύμπραξιν όλων των Γυναικείων Δυνάμεων, άνεξαρτήτως τής ιδιωτικής ιδεολογίας έκάστου Μέλους, τό όποιον κρατεί άκεραία τήν άυτονομία του» και ή Έλληνίς ύπόσχεται ότι «θά κατοπτρίξη όλην τήν γυναικείαν κίνησιν και θά καταστή τό έντευκτήριον των σκέψεων των άπαντάχου Έλληνίδων».²³

Δέν θά περάσει πολύς καιρός και οι συντηρητικές θέσεις του Έθνικού Συμβουλίου στά ζητήματα τής ψήφου και τής έργασίας, στά δύο δηλαδή σημαντικότερα θέματα γιά τίς φεμινίστριες του Μεσοπο-

21. Ο άριθμός των σωματείων-μελών του Έθνικού Συμβουλίου κυμαίνεται κατά περιόδους από σαράντα ως έβδομήντα πέντε.

22. Ως Συντακτική Έπιτροπή τής Έλληνίδος αναφέρονται στο πρώτο τεύχος (Μάρτιος 1921) οι Ειρήνη Φωτιάδου, Λουκία Ζαίμη, Έδλα Νάζου, Άσπασία Μαυρομιχάλη, Ρ. Κορομηλά, Π. Χονδροδήμου, Έλλη Άποστολίδου. Τήν ίδια εποχή, πρόεδρος του Έθνικού Συμβουλίου είναι ή Αίκατερίνη Πασπάτη, αντιπρόεδρος ή Λουκία Ζαίμη, σύμβουλοι οι Έδλα Νάζου, Ραλλού Γεωργαντά, Άννα Παπαδημητρίου, γενική γραμματεΐς ή Έλένη Άντωνοπούλου, ταμίας ή Ρ. Κορομηλά, ειδική γραμματεΐς ή Μελ. Χρυσοβελόνη και άρχαιοφύλαξ ή Χαρίκλεια Δραγούμη.

23. Ε. [Ειρήνη] Φ. [Φωτιάδου], «Τό Έθνικόν Συμβούλιον των Έλληνίδων γυναικείων», Έλληνίς Α/1 (1921), σ. 5 και 32.

λέμου, θά προκαλέσουν τή σύγκρουσή του μέ τή ριζοσπαστική μερίδα του κινήματος. Οι διακηρύξεις ώστόσο του Έθνικού Συμβουλίου γιά τήν ανάγκη «συνασπισμού των γυναικείων», καθώς και ή έπιθυμία του Συνδέσμου γιά ένιαία δράση των γυναικείων σωματείων, θά διευκολύνουν τή συνεργασία τους σέ πολλά έπιμέρους ζητήματα (προστασία μητρότητας, αναζήτηση πατρότητας, κατάργηση του κρατικού διακανονισμού τής πορνείας, παιδικά δικαστήρια, ψήφος κτλ.).

«Τό πρόγραμμά μας παραμένει τό αυτό», τονίζει ή σύνταξη τής Έλληνίδος τό 1925. Και διευκρινίζει: «Χωρίς νά προσκολλάται εις τόν συντηρητισμόν, προσδέχεται μέ στοργήν όλας τάς προηγημένας έθνικάς απόψεις πού ενδιαφέρουν τήν έλληνίδα Γυναίκα. Άγωνίζεται νά προαγάγη αυτήν προς τάς πολιτισμένας αντιλήψεις τής ζωής, όσας ήμπορούν νά άνεχθούν και νά δεχθούν βαθμιαίως αι τοπικαι μας συνθήκαι, θεωρητικώς άποδεχομένη όλόκληρον τό πρόγραμμα των γυναικείων αίτημάτων, πρακτικώς όμως ζητούσα τήν έφαρμογήν των αίτημάτων αυτών έξελικτικώς. Κεκηρυγμένη ύπέρ τής ένιαίας γυναικείας δράσεως, ύπέρ του άναγκαίου δηλαδή συνασπισμού επί του παρόντος των έλληνίδων γυναικείων εις ένα σώμα από κοινού σκεπτόμενον και ένεργούν χάριν των γενικωτέρων συμφερόντων τής Γυναίκης, έπιζητεί τόν συνασπισμόν τούτον διά τής ένώσεως όλων των γυναικείων σωματείων εις τήν Όμοσπονδίαν του Έθνικού Συμβουλίου Έλληνίδων, τάς γενικάς αποφάσεις του όποιου λαμβάνει πάντοτε ή όλομέλειά του, άποτελουμένη από τάς έν Αθήναις αντιπροσώπους των Σωματείων Μελών αυτού».²⁴

Τά σπέρματα τής ρήξης είναι ήδη όρατά. Η σύγκρουση γύρω από τό ζήτημα τής ψήφου, καθόλου άνεξάρτητη από τίς γενικότερες

24. Η Σύνταξις, «Πρός τό 1925», Έλληνίς Ε/1 (1925), σ. 1.

πολιτικές εξελίξεις της εποχής, κορυφώνεται τό 1934, όποτε ό Σύνδεσμος άποχωρεί και τυπικά από την όμοσπονδία. Τό Έθνικό Συμβούλιο έχει πιά έγκραταλείψει τίς διακηρύξεις του και έχει μετατραπεί σε όργάνωση που προπαγανδίζει τίς άμιγώς συντηρητικές φεμινιστικές θέσεις. Η στάση του αυτή που θά τό άποδυναμώσει από τά δυναμικότερά του στελέχη (Άθηνά Γαϊτάνου-Γ'ιαννίου, Άγνή Ρουσοπούλου-Στουδίτου, Έλένη Ρουσοπούλου), θά του επιτρέψει νά επιβιώσει ως τόν πόλεμο, αλλά θά τό οδηγήσει σταδιακά στην αυτοκατάργησή του. Η νέα πραγματικότητα θά έπισφραγιστεί μέ τή «λόγω άνωτέρας βίας» άπόσπασή του από τό Διεθνές Συμβούλιο (Μάρτιος 1940) και λίγο άργότερα μέ την άνακήρυξή του σε φιλανθρωπικό σωματείο.²⁵

Άντίθετα μέ τό Έθνικό Συμβούλιο, ό Σύνδεσμος υπήρξε ένα από τά πρώτα θύματα της μεταξικής δικτατορίας:

«Τήν έπομένη της 4ης Αύγούστου 1936, ό Σύνδεσμος γιά τά δικαιώματα της γυναίκας διαλύθηκε μέ άπόφαση της Άστυνομίας», θυμάται μετά από πολλά χρόνια ή Άγνή Ρουσοπούλου. «Τά Γραφεία του κλειδώθηκαν και κατασχέθηκε τό άρχειο του, καθώς και όλοι οι πολύτιμοι παλιοί τόμοι του Άγώνα της Γυναίκας. Ήταν τό βράδυ της 5ης Αύγούστου 1936. Είχα περάσει από τά γραφεία στην όδό Σταδίου 29, και έμαθα από τόν θυρωρό τά νέα. Μου είπε νά πάω στό Ζαχαροπλαστείο Λουμπιέ στην όδό Σταδίου και Έδουάρδου Λώ, όπου μέ περίμενε ή Αύρα Θεοδωροπούλου. Προσπαθήσαμε, μέ περισσή άφέλεια, νά

25. «Κατ' άπόφαση του ύπουργείου Έθνικής Προνοίας, τό ΕΣΕ άνεκηρύχθη σωματεϊόν φιλανθρωπικόν. Συμφώνως μέ τό άρθρον 7, παράγραφος 2 του νόμου περί φιλανθρωπικών σωματείων, κατά τό όποιον τό 1/3 των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου των φιλανθρωπικών σωματείων διορίζεται υπό του ύπουργείου Έθνικής Προνοίας, διορίσθησαν μέλη του ΕΣΕ ή κα Ζωή Φράγκου, ή δίς Δ. Σπηλιωτάκη, αί κυρίες Γιαννετάκη, Σ. Γκίνη και Ε. Γουλιμή». Βλ. Έλληνίς Κ/11 (1940), σ. 243.

διαμαρτυρηθούμε στη διεύθυνση της Άστυνομίας. Ήταν άδικος ό κόπος μας. Ό Σύνδεσμος διαλύθηκε».²⁶

Στά χρόνια του Μεσοπολέμου θά επιβιώσει τό Λύκειο των Έλληνίδων, τό σωματείο που ιδρύθηκε από την Καλλιρρόη Παρρέν τό 1911 μέ στόχο την καταπολέμηση της ξενομανίας, την άνάδειξη του ελληνικού πολιτισμού και τή διάσωση των γνήσιων ελληνικών ήθών και έθίμων.

«Τά Λύκεια περιλαμβάνουν όλους περίπου τούς κύκλους της γυναικείας ανάπτυξεως, της γυναικείας δράσεως, της γυναικείας έπιδόσεως», αναφέρει ή λογοδόσια του Λυκείου γιά τόν πρώτο χρόνο της δράσης του. Και διευκρινίζει: «Άν και έξέρχονται των όρίων της φιλανθρωπίας υπό την στενή έννοια της λέξεως, είναι κέντρα φιλαλληλίας, ή όποια άποτελεί τό κορύφωμα της φιλανθρωπίας, έπεκτεινόμενον και εις την πνευματικήν και εις την ψυχικήν και εις την καλλιτεχνικήν διαμόρφωσιν των κοινωνιών... Τό Λύκειόν μας πιστόν εις τό πνεύμα αυτό του προγράμματός του, κατά μέν τό πρώτον έτος της δράσεώς του έθεσε τάς βάσεις της άρχής αυτής, διά της αναγεννήσεως πρωτίστως της γησίας ελληνικής ψυχής μετά των ήθών και έθίμων της και διά της διαμορφώσεως των λαϊκών τάξεων διά της ύγιεινής υπό τάς ποικιλίας αυτής εκδηλώσεως».²⁷

26. Άπό όμιλία της Άγνης Ρουσοπούλου τό 1964 που περιλαμβάνεται στον τόμο Άγνή Ρουσοπούλου 1901-1977 (επιμελητής Άγαμέμνων Φαράκος), Άθήνα 1980, σ. 162.

27. «Λογοδόσια του Λυκείου των Έλληνίδων 1912», σ. 3-4 στο Λογοδόσια Λυκείου Έλληνίδων 1911-1926.

Μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων που ΐδρευε στο Λονδίνο, τό Λύκειο τών Έλληνίδων θά λειτουργήσει μέ τμήματα κατά τομείς ενδιαφερόντων, θά προκαλέσει τήν ΐδρυση άρκετών έπαρχιακών παραρτημάτων, θά κινητοποιήσει μεγάλο αριθμό γυναικών, δέν θά κατορθώσει ώστόσο ούτε στιγμή νά ξεπεράσει τήν ιδεολογικοπολιτική άγκύλωση που του επέβαλαν οι άρχικοί «έθνικοί» του στόχοι και οι περί «ανάγκης αναγενήσεως τής έλληνικής ψυχής» πεποιθήσεις του.²⁸

Ψυχή του Λυκείου και πρόεδρος του έλληνικού τμήματος του Διεθνούς Συνδέσμου «Ειρήνη και Έλευθερία», ή Καλλιρρόη Παρρέν θά προσκολληθεί τήν έποχή αυτή στο συντηρητισμό, θά έμμείνει σέ θέσεις και πρακτικές τής πρώτης περιόδου του κινήματος και θά θεωρηθεί τελικά ή κατεξοχήν εκπρόσωπος του «καλώς έννοουμένου φεμινισμού», αυτού που ξέρει νά άποφεύγει τίς «άκρότητες» και τούς «έξωφρενισμούς» τών ριζοσπαστριών.²⁹

Έτσι τό Λύκειο, παρά τήν εύρύτητα που μαρτυρούν τά διάφορα τμήματά του, παρά τό γεγονός ότι στά μέλη του περιλαμβάνονται όρισμένα δραστήρια γυναικεία όνόματα, που θά αναδειχθούν άργότερα σέ άλλα σωματεία, θά άγχιστρωθεί κατά τή διάρκεια του Μεσοπολέμου στίς άρχικές «έθνικές» του θέσεις και θά έγκαταλείψει σταδιακά τό διεκδικητικό του χαρακτήρα που ήταν ακόμη άρκετά ζωντανός

28. Σύμφωνα μέ κατοπινότερη αφήγηση τής Κ. Παρρέν, τό Λύκειο ξεκίνησε τόν Μάρτιο του 1911 μετά από σχετική πρότασή της σέ 7-8 στενές της φίλες. Όπως προκύπτει από τίς έτήσιες λογοδοσίες του σωματείου, τό 1911 τά μέλη του άνέρχονταν σέ 150, τό 1921 σέ 317 και τό 1926 σέ 506. Παραρτήματα δίδεθε τό Λύκειο στη Σύρο, τά Χανιά, τό Βόλο, τή Σάμο, τά Ίωάννινα, τή Θεσσαλονίκη, τή Ρόδο και άλλες πόλεις.

29. Γιά τή δράση τής Κ. Παρρέν τά μεσοπολεμικά χρόνια βλ. και Σουλτάνας Ι. Μιχαλάδου, *Η Κ. Παρρέν, Σάμος 1940 και Εικοσιπενταετηρίς του Λυκείου των Έλληνίδων (1911-1936) — Πεντηκονταετηρίς τής δράσεως τής ιδρυτριάς και Προέδρου αυτού Καλλιρρόης Παρρέν (1886-1936)*, άναμνηστικό τεύχος που κυκλοφόρησε στην Αθήνα τό 1936.

κατά τή διεξαγωγή του Γυναικείου Συνεδρίου του 1921.³⁰ Άποτελώντας μαζί μέ τά έπαρχιακά του παραρτήματα όμοσπονδία σωματείων, τό Λύκειο θά άποφύγει κάθε ούσιαστική συνεργασία μέ τίς άλλες γυναικείες όργανώσεις τής έποχής και θά άναλωθεί στην προετοιμασία τής έτήσιας «Μεγάλης Έορτής του Σταδίου» που, χωρίς νά είναι ή μοναδική του δραστηριότητα, παραμένει επί χρόνια τό κύριο μέλημά του.³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι τό *Δελτίον του Λυκείου των Έλληνίδων*, τό πρώτο τεύχος του όποιου κυκλοφορεί τόν Άπρίλιο του 1920, θά εκδίδεται άργότερα κάθε χρόνο μετά τό τέλος τής γιορτής.

Έκτός από τίς βασικές γυναικείες όργανώσεις στην περίοδο που έξετάζουμε θά δημιουργηθούν και άλλα σωματεία μέ προσανατολισμό φιλανθρωπικό ή επαγγελματικό. Τά σωματεία αυτά συνεργάζονταν συστηματικά μέ τό Σύνδεσμο και τό Έθνικό Συμβούλιο, υίοθετούσαν σέ μεγάλο βαθμό τίς θέσεις τών δύο κύριων όργανώσεων και έπεξεργάζονταν μαζί μέ αυτές προτάσεις και ύπομνήματα. Αναφέρουμε έδω ένδεικτικά τό Σύνδεσμο Έλληνίδων Φοιτητριών, τό Σύνδεσμο Διδασκαλισσών Πειραιώς, τόν Παμμικρασιατικό Σύλλογο Γυναικών, τό Σύνδεσμο Έλληνίδων Έπιστημόνων, τό Σύλλογο τών παρά τή Έθνική Τραπεζή Έργαζομένων Γυναικών και τό Διεθνή Σύνδεσμο Γυναικών.

30. Η πιο τεκμηριωμένη αντίδραση στο άμφιλεγόμενο αυτό συνέδριο είναι τής Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου και θά δημοσιευτεί σέ συνέχειες στην *Έλληνίδα*.

31. Η έπιραστική άναπαράσταση περιόδων τής έλληνικής ιστορίας στο Στάδιο θά προκαλέσει τήν όργη τών σοσιαλιστριών. Βλ. *Σοσιαλιστική Ζωή* Α/Β (1929), σ. 114.

Οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες που τά χρόνια του Μεσοπολέμου θα επιχειρήσουν να συνδέσουν άμεσα τον γυναικείο με τον κοινωνικό αγώνα, δεν αποτελούν πραγματικές τάσεις του γυναικείου κινήματος της εποχής, συντελούν ωστόσο στη δημιουργία ρευμάτων με ιδιαίτερη ιδεολογική βαρύτητα. Περιθωριακά κατά τη δεκαετία του '20, τα ρεύματα αυτά θα θέσουν ένα πρόβλημα που θα γίνει κεντρικό την επόμενη εικοσαετία, όχι τόσο ως θεωρητική αναζήτηση, αλλά ως βίωμα των φεμινιστριών: Το πρόβλημα της εξάρτησης των γυναικών από πολιτικούς σχηματισμούς που επαγγέλλονται την κοινωνική αλλαγή.

Αποτέλεσμα των έντονων σοσιαλιστικών ζυμώσεων της δεκαετίας 1910-1920, αλλά και σε μεγάλο βαθμό προσωπικό δημιουργήμα της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού, ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών εμφανίζεται για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1919 ως πόλος συσπείρωσης σοσιαλιστριών και «κομματική σχολή» για τις γυναίκες - μέλη του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος.³² Το πρόγραμμα των σοσιαλιστριών με υπότιτλο «Ζητούμε δικαιώματα οικονομικά, αστικά και πολιτικά», περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: Ένα για τη γυναίκα (πολιτικός γάμος, ίσα δικαιώματα πατέρα και μητέρας άνω στα παιδιά, συμμετοχή των γυναικών στα οικογενειακά συμβούλια, κατάργηση της διπλής ήθικης, δωρεάν δημοτικά μαιευτήρια, δικαίωμα άμβλώσεως, προστασία εργαζόμενης, οκτάωρη εργασία, δικαίωμα της γυναίκας να διατηρεί την Ιθαγένειά της, να συνεταιρίζεται, να παρίσταται ως μάρτυρας σε πράξεις αστικού δικαίου, να συμμετέχει σε εργατικά δικαστήρια, σε όρκωτά δικαστήρια, να μπει στο δικαστικό κλάδο), ένα για το παιδί (απόλυτο σεβασμό προς το παιδί, έννεατάξιο

32. Πρόκειται για την ελιγάρωμη ομάδα του Νίκου Γιαννιού που από το 1923 ως το 1931 αποτελεί το ελληνικό τμήμα της μεσοπολεμικής Σοσιαλιστικής και Εργατικής Διεθνούς. Βλ. πρόχειρα Στρατή Σωμερίτη, *Η μεγάλη καμπή (Μαρτυρίες - Αναμνήσεις 1924-1974)*, Μέρος πρώτο: Από τη Δημοκρατία στο φασισμό, 1924-1941, Αθήνα 1975, σ. 70.

υποχρεωτικό σχολείο, δωρεάν εκπαίδευση, ειδικά σχολεία για τα προβληματικά παιδιά, απαγόρευση της ανθυγιεινής εργασίας, αναζήτηση της πατρότητας, παιδικά Ιατρεία, συσσίτια, δικαστήρια, απαγόρευση των πολεμικών παιχνιδιών), και ένα τελευταίο κεφάλαιο για το λαό γενικά (δημοτικά λουτρά, λαϊκά πλυντήρια, λαϊκά υγιεινά σπίτια, υγιεινά σχολικά κτίρια, οργανωμένες λαϊκές αγορές, δημόσια περίθαλψη φτωχών, δωρεάν θεραπεία αφροδισίων και φθίσης, συντάξεις στις πολύτεχνες χήρες και τα όρφανά από εργατικά δυστυχήματα).³³

Μετά από μερικές ασθενικές εμφανίσεις το 1919 και το 1920 (υπόμνημα στη Βουλή για την Ισοπολιτεία των δύο φύλων, διοργάνωση δημόσιων όμιλων, διαμαρτυρία για την ακρίβεια της ζωής), ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών θα σιωπήσει μέχρι το 1925, ακολουθώντας την επιλογή της ομάδας Γιαννιού που συνοψιζόταν στην υποστήριξη της νεαρής Δημοκρατίας. Το 1928, η σύγκληση του Α' Ένωτικού Πανελλαδικού Σοσιαλιστικού Συνεδρίου στην Αθήνα προσφέρει στις γυναίκες του Σοσιαλιστικού Όμιλου την ευκαιρία να επεξεργαστούν το «πρόγραμμα της μέλλουσας Όμοσπονδίας των Σοσιαλιστικών Όμιλων Γυναικών». Τόν Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς θα κυκλοφορήσει η *Σοσιαλιστική Ζωή*, εικόνα της προσπάθειας για ένα σοσιαλιστικό φεμινισμό με τα δύο συνθετικά του σε τέλεια αρμονία: Το μηνιαίο περιοδικό χωρίζεται στη μέση —το πρώτο μισό «άνδρικό» και το δεύτερο «γυναικείο»— με διαφορετική συντακτική ομάδα και ξεχωριστό περιεχόμενο.³⁴

Ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών θα συνεργαστεί με τα γυναικεία σωματεία της εποχής, αλλά και θα συγκρουστεί βίαια μαζί

33. *Σοσιαλιστική Ζωή* A/1 (1928), σ. 12 και A/3 (1928), σ. 41-2. Επισημαίνουμε ότι το πρόγραμμα των σοσιαλιστριών είναι το μόνο που αναφέρεται στο πρόβλημα των άμβλώσεων.

34. Έκτος από την Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, από το 1928 ως το 1935 στη σύνταξη της γυναικείας *Σοσιαλιστικής Ζωής* συμμετέχουν κατά διαστήματα οι Μαρίκα Μπότση, Ν. Χριστοδουλοπούλου και Αίμιλία Φοντάνα.

τους. Έχοντας δεδομένη την «καθαρότητα» της γραμμής του και φροντίζοντας να έναρμονίζεται πάντοτε με τις αποφάσεις των Διεθνών Διασκέψεων των Σοσιαλιστριών, ο Σοσιαλιστικός Όμιλος θά αποδυθεί σ' ένα διμέτωπο ιδεολογικό αγώνα κατά της «άστικής» και κατά της κομμουνιστικής τάσης του γυναικείου κινήματος. Κύριος πάντως στόχος του είναι ο «άστικός» φεμινισμός που προσπαθεί να κατακτήσει τα δικαιώματά του «παρακαλώντας τους άνδρες».

Παγιδευμένος ανάμεσα στην απόρριψη των άστων φεμινιστριών που «μετατρέπουν τη γυναίκα σε όργανο της ανδρικής φιλανθρωπίας», που για λόγους ταξικών συμφερόντων αντιτίθεται στη νομοθετική προστασία της γυναικείας εργασίας, που διεκδικούν την ψήφο μόνο για τον έαυτό τους και στην τακτική του που του επέβαλλε τη συνεργασία με αυτές άκριβώς τις γυναίκες, ο σοσιαλιστικός φεμινισμός θά περιπέσει σε άπανωτές αντιφάσεις, θά προσκρούσει σε άλλε-πάλληλα αδιέξοδα.

«Είναι καιρός πιά να μη συγχέονται οι δύο ιδεολογίες», τονίζει η *Σοσιαλιστική Ζωή* τον Νοέμβριο του 1928. «Η μία που έχει ως βάση της την πάλη των τάξεων και η άλλη τη συμφιλίωση τους μέσα στο άστικό καθεστώς. Άρα και τη συμφιλίωση των δύο φύλων από σήμερα, προτού ρυθμιστούν με το σοσιαλισμό οι οικονομικές συνθήκες των κοινωνιών. Λόγοι ταχτικής αναγκάζουν το σοσιαλιστικό φεμινισμό να συνεργάζεται με τον άστικό ενάντια στην οπισθοδρομική μεγαλοαστή γυναίκα. Κι ο λόγος αυτός είναι αρκετός βέβαια για να συμπολεμούμε σε ώρισμένα ζητήματα και ίσαμε ένα σημείο».³⁵

Μέτρο της αντιφατικότητας των σοσιαλιστριών αποτελεί και τό γεγονός ότι η 'Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου παραμένει διευθύντρια της

35. *Σοσιαλιστική Ζωή* Α/2 (1928), σ. 28.

συντηρητικής Έλληνίδος από την αρχή ως τό 1932, ενώ όλο αυτό τό διάστημα συνεχίζει να καταγγέλλει έντονα τις θέσεις και τις πρακτικές του Συνδέσμου. Σε αντίθεση πάντοτε με τις ριζοσπάστριες, ή υπεύθυνη του Σοσιαλιστικού Όμιλου θά ύμνησει στά κείμενά της τή μητρότητα, θά εξάρει τή γυναικεία φύση και θά επιχειρήσει να περιγράψει τόν ολοκληρωμένο τύπο γυναίκας που θά προκύψει από τή σωστή γυναικεία σοσιαλιστική συνειδητοποίηση. Οι άκραιες ιδεαλιστικές θέσεις της δέν θά έμποδίσουν πάντως τήν 'Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου να αναπτύξει κοινή δράση με τά άλλα σωματεία και να άσχοληθεί έντατικά με τό Σπίτι του Κοριτσιού και τό Διεθνή Σύνδεσμο Γυναικών.

Άκόμη περισσότερο από τις σοσιαλίστριες, οι γυναίκες-μέλη του ΚΚΕ δέν μπορούν να χαρακτηριστούν τάση του γυναικείου κινήματος της εποχής. Οι κατοπινές ώστόσο εξελίξεις, ή γοητεία που θά άσκήσει τό ΚΚΕ σε πολλά από τά ριζοσπαστικότερα στελέχη του κινήματος κατά τό τέλος της εποχής, αλλά και οι νέες γυναικείες συμμαχίες που ακολουθούν τις γενικότερες ανακατατάξεις των τελευταίων χρόνων πριν από τή μεταξική δικτατορία, δίνουν μιάν ιδιάζουσα σημασία στην ιστορία της σχέσης του ΚΚΕ με τις γυναίκες και τό φεμινισμό.

Και δέν είναι μόνο αυτό. Είναι και ή ίδια ή έμπειρία των μετρημένων στα δάχτυλα κομμουνιστριών της δεκαετίας του '20 που από μία άποψη ακολουθήσαν τήν αντίστροφη πορεία από πολλές φεμινίστριες της εποχής, μιά και διεκδίκησαν τήν «πολιτική» σε όλη της τήν εύρύτητα και βρέθηκαν — χάρη στις ιεραρχήσεις άλλων— υπεύθυνες για τή «γυναικεία» δουλειά στο κόμμα. Οι πρώτες αυτές κομμουνίστριες θά αναλάβουν από πολύ νωρίς τό άχαρο έργο της καταγγελίας του φεμινισμού, θά τόν πολεμήσουν πολλές φορές μανιασμένα, μέχρι τή στιγμή που οι αντιφασιστικές και οι λαϊκομετωπικές προτεραιότητες θά έπιβάλουν τήν πάση θυσία συνεργασία μαζί του.

Εϋγλωττη, αλλά και μοναδική, είναι ή σχετική μαρτυρία της Αϊρας Παρτσαλίδου:

«Έρχεται ο γραμματέας της κομματικής φράξιας και μου λέει πώς θάρθει μία φεμινίστρια να μιλήσει και να σκεφθούμε τι θά κάνουμε. Συμφωνήσαμε πώς πρέπει να την «ξεσκεπάσουμε». Τότε τīs γυναίκες πού πρωτοστατούσαν στην κίνηση γύρω στα γυναικεία ζητήματα δέν τīs βλέπαμε καθόλου μέ καλό μάτι. Τīs θεωρούσαμε όλες αντίδραστικές, ούτε παρακολουθούσαμε τήν κίνησή τους, ούτε ξέραμε τί κάνουν. Πήγαμε λοιπόν όλη ή Γυναικεία Έπιτροπή στη διάλεξη, ανάλαβα μάλιστα έγω τό έργο του «ξεσκεπάσματος». Είχαν έρθει αρκετές γυναίκες ν' ακούσουν τή Μαρία Σβώλου, γέμισε σχεδόν ή αίθουσα. Στο τέλος πετάχτηκα και τής έκανα μία έρώτηση-πεπονόφλουδα, δέν θυμάμαι πιά τί...».³⁶

Η άπόρριψη τής αυτονομίας του γυναικείου κινήματος, ή αντιμετώπιση των φεμινιστριών ως άργόσχολων μεγαλοαστών, ή ανάθεση τής έπιλυσης του γυναικείου προβλήματος στη μετεπαναστατική κοινωνία, ή υπαγωγή των γυναικείων διεκδικήσεων στις εργατικές, αποτελούν τά σταθερά χαρακτηριστικά του κομμουνιστικού λόγου πού θά διαμορφωθεί τήν έποχή αυτή και —ως πρός τό συγκεκριμένο θέμα— θά επιβιώσει άμετάλλακτος μέχρι σήμερα.

«Όχι πώς δέν θά ζητήσουμε να γκρεμιστούν οι φραγμοί πού στέκονται μπροστά στη γυναίκα», έγραφε τό 1925 ή Ράικα, υπεύθυνη τότε για τό γυναικείο ζήτημα στον *Ριζοσπάστη*. «Θά τά ζητήσουμε όμως ξεκινώντας από τήν αρχή πώς μέσα στη σημερινή κοινωνία δέν είναι δυνατόν να άπελευθερωθή ή γυναίκα άπ' τήν καταπίεση και πώς στον άγώνα για τήν άπελευθέρωση τής γυναίκας, ο μόνος φυσικός μας σύμμαχος είναι ή εργατική

36. Τό περιστατικό αυτό πρέπει να συνέβη λίγο πριν από τό 1930. Αύρα Παρτσάλ-δου, *Άναμνήσεις από τή ζωή τής ΟΚΝΕ*, Άθήνα 1976, σ. 54.

τάξη, πούναι άλλως τε τό μόνο υγιές και θετικό στοιχείο πού μπορούμε πάνω του να βασισθούμε».³⁷

Οι τάσεις του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος θά μεταβληθούν κατά τή διάρκεια τής περιόδου σε «στεγανά» μορφώματα μέ όλο πιο συγκεκριμένη ιδεολογία και σαφείς στόχους. Λίγο καιρό πριν από τή μεταξική δικτατορία, οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τελικά ότι ή αϊτούμενη ισότητα, τά πολιτικά δικαιώματα και τό δικαίωμα στην εργασία δέν ήταν διεκδικήσεις τόσο ουδέτερες ούτε τόσο κοινά άποδεκτές όσο είχαν παρουσιαστεί από τīs ίδιες λίγα χρόνια πρωύτερα, τήν έποχή τής ευφορίας. Τώρα είναι ή στιγμή πού τά πράγματα ξεκαθαρίζουν και πού ή «γυναικεία πολιτική» για να υπάρξει πρέπει να άποδεχθεί τά μεζονα αίτήματα τής Πολιτικής. Είναι ή στιγμή πού οι γυναίκες υποχρεώνονται να επιλέξουν, και τό μωσαικό των γυναικείων οργανώσεων μέ τīs διαφορετικές προθέσεις και τήν κοινή τακτική παύει να ύφίσταται. Ούτε πιά ένιαία δράση ούτε στελέχη πού μοιράζουν τή δραστηριότητά τους σε περισσότερες από μία τάσεις. Αυτό πού προϋπήρχε ως υπαιγιμός γίνεται κυρίαρχο. Τά γυναικεία στρατόπεδα είναι πιά δύο, τό «προοδευτικό» και τό «συντηρητικό», σύμφωνα μέ τά λόγια των ίδιων των φεμινιστριών. Κάθε τρίτη λύση είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων, ή μάλλον άδιανόητη.

Η άνατροπή των συμμαχιών και των ιεραρχήσεων εικονίζεται καθαρά στη δράση των νέων γυναικείων οργανώσεων πού έγκαταλείπουν σταδιακά τό μεσοπολεμικό φεμινιστικό ριζοσπαστισμό για να άσπασθούν τīs πολιτικές έπιλογές του αντιφασιστικού μετώπου.

37. *Ριζοσπάστης*, 12 Μαρτίου 1925. Ράικα ήταν τό ψευδώνυμο τής Ειρήνης Κουτούρη πού διαγράφηκε άργότερα μέ τούς «λιχβινταριστές».

Ἡ Πανελλήνια Γυναικεία Ἐπιτροπή κατά τοῦ Πολέμου καί τοῦ Φασισμού τό 1934, ἡ Γυναικεία Ἐπιτροπή Συνεργαζομένων Ὄργανώσεων τό 1935, ὁ Σύλλογος Ἐργαζομένων Γυναικῶν ἐπίσης τό 1935, ἡ Πανελλήνια Ἐνωση Γυναικείων Ὄργανώσεων τό 1936, εἶναι οἱ γυναικεῖες αὐτές συσπειρώσεις μέ κύριο στόχο τήν ἀποτροπή τῆς φασιστικῆς ἀπειλῆς καί τή διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος στήν ἐργασία.³⁸

Οἱ προτεραιότητες εἶναι πλέον σαφεῖς. Μετά τήν 6η Ὀλομέλεια (1934), τό ΚΚΕ δείχνει νά ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιά τήν καθοδήγηση τοῦ γυναικείου ἀγώνα, τοῦ ἴδιου πού κατήγγελλε λίγα χρόνια πρῶτα. Στό Παγκόσμιο Ἀντιφασιστικό Συνέδριο πού πραγματοποιεῖται στό Παρίσι τόν Αὐγούστο τοῦ 1934, τίς γυναῖκες τῆς Ἑλλάδας θά ἐκπροσωπήσει ἡ Ἡλέκτρα Ἀποστόλου καί ὄχι κάποια ἀπό τίς ριζοσπάστριες τοῦ Συνδέσμου. Ἡ Μαρία Σβώλου ἔχει ἀποχωρήσει πρό πολλοῦ ἀπό τό Σύνδεσμο ὑποστηρίζοντας ὅτι «οἱ διεκδικήσεις τοῦ φεμινισμοῦ δέν εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθοῦν χωρίς μιά ριζικώτερη καί γενικώτερη κοινωνική μεταβολή».³⁹ Τά ἀδιέξοδα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς, τά ἀποτελέσματα τῆς κρίσης, ἡ ἄνοδος τοῦ φασισμού καί ὁ κίνδυνος τοῦ πολέμου εἶναι τά μέγιστα προβλήματα πού ἀπαιτοῦν μιά ἀμεση λύση. Οἱ γυναῖκες γιά νά υπάρξουν, δέν ἔχουν παρά νά δεχθοῦν τήν πρόκληση. Καί νά συμβιβαστοῦν.

38. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι πολλές ἀπό τίς γυναῖκες πού συμμετέχουν ἐνεργά στίς ὀργανώσεις αὐτές θά συνεργαστοῦν καί ἀργότερα μέ διάφορες εὐκαιρίες. Ἐνα παράδειγμα: Ὁ πυρήνας τοῦ προπολεμικοῦ Συλλόγου Ἐργαζομένων Γυναικῶν θά συνεργαστοῦν γιά τήν ἐκδοση τῆς λαϊκῆς ἐφημερίδας *Γυναικεία Δράση*. Βλ. Καίτη Ζεύγου, *Μέ τόν Γιάννη Ζέβγο στό ἐπαναστατικό κίνημα*, Ἀθήνα 1980, σ. 138-9.

39. «Ἡ 11^η Γενική Συνέλευση τοῦ Σ.Δ.Γ.», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Η/157 (1932), σ. 1.

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Γιά τίς κυριότερες τάσεις τοῦ μεσοπολεμικοῦ γυναικείου κινήματος, ἡ φήφος ἀποτελεῖ τήν κατεξοχήν φεμινιστική διεκδίκηση, τό καθολικό αἶτημα τῶν γυναικῶν. Ἐμμονη ἰδέα τῶν φεμινιστριῶν τῆς ἐποχῆς, ἡ κατάκτηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων θά ἀποκτήσει ἀπό πολύ νωρίς τή σπουδαιότητα ἑνός στρατηγικοῦ στόχου, ἑνός δηλαδή ὀριακοῦ γεγονότος πού θά σημάνει κάποτε τή μετάβαση σέ μιά ἄλλη ποιότητα τοῦ ἀγώνα. Ὅπως συνέβη καί σέ ἄλλες χώρες, αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπόλυτη ἐξάρτηση τοῦ φεμινιστικοῦ ἀγώνα ἀπό ἕνα μοναδικό αἶτημα θά ἀποτελέσει τή δύναμη, ἀλλά καί τήν ἀδυναμία τοῦ γυναικείου κινήματος τῆς ἐποχῆς: Δύναμη, γιατί πρόκειται γιά μιά συγκεκριμένη διεκδίκηση, μέτρο γιά συμμαχίες ἢ συγκρούσεις, ἀσφαλές κριτήριο γιά τή μέτρηση τῆς προόδου ἢ τῆς καθυστέρησης τοῦ ἀγώνα. Ἀδυναμία, γιατί ἕνα αἶτημα στό ὅποιο ἔχουν ἐπενδυθεῖ σχεδόν τά πάντα δέν μπορεῖ παρά νά σκιάζει ὡς ἕνα βαθμό τίς πραγματικότητες, νά ἐξαναγκάζει σέ ἐλιγμούς ὄχι πάντοτε προσοδοφόρους, νά ἐξαρτᾶ τόν ἀγῶνα ἀπό τήν καλή διάθεση τῶν ἐκάστοτε συμμαχῶν.

Μέ ἐκπληκτική ἀμεσότητα ἀποτυπώνεται ἡ σημασία τῆς φήφου στή γλώσσα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπόκτηση τοῦ ποθητοῦ δικαιώματος ταυτίζεται μέ τή χειραφέτηση καί χειραφετημένες ἀποκαλοῦνται οἱ τυχερές ἐκεῖνες γυναῖκες πού διαθέτουν ἤδη πολιτικά δικαιώματα, γεγονός πού τοῦς προσδίδει αὐτόματα μιά ἰδιαίτερη ὑπεροχή ἀέναντι στίς ἀχειραφετητές ὁμόφυλές τους. Μέ μιά τάση ὑπερβολῆς πού ξενίζει ἴσως τό σημερινό ἀναγνώστη, ἀλλά πού εἰκονογραφεῖ πιστά

τή συγκυρία, ή στέρηση τής ψήφου όρίζεται ως σκλαβιά και ή κατάκτησή της ως ξεσκάβωμα του γυναικείου φύλου.

«Στίς χώρες πού δέ χειραφετήθηκαν ακόμα οι γυναίκες, ξέρουν πώς είναι αδύνατο, αφού τό θέλει ή εξέλιξη, νά μήν επικρατήσει ή αλήθεια τους», έγραφε τό 1923 ό Άλκης Θρύλος. «Ό,τι ένδιαφέρει σήμερα τίς γυναίκες είναι τό πώς αυτές οι δυνάμεις τους πού λευθερώθηκαν πιά θά ώφελήσουν πλατύτερα όλόκληρη τήν ανθρωπότητα. Στο Α΄ Συνέδριο τής Μικρής Άνταντ των Γυναικών στό Βουκουρέστι, τό καθαυτό γυναικείο ζήτημα σχεδόν δέ συζητήθηκε· είναι πιά λυμένο. Μερικές γενικές συμβουλές για τόν άγώνα τους έδωσαν μόνο στίς γυναίκες τής Ρουμανίας, Γιουγκοσλαβίας κι Έλλάδας οι χειραφετημένες γυναίκες τής Τσεχοσλοβακίας και Πολωνίας, πού μέ μοναδική άλληλεγγύη ένδιαφέρονται για τό ξεσκάβωμά μας, όπως ένδιαφέρθηκαν για τό δικό τους».¹

Ύπόσχεση για τή μελλοντική πλήρη άνθηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του γυναικείου φύλου, πού τόσο δύσκολα μπορούσαν νά όριστούν διαφορετικά άπ' ό,τι πρότειναν οι αντιφεμινιστικές ανάλυσεις, τό αίτημα τής έποχής είχε, όπως ήδη αναφέραμε, κι έναν άπολύτως άπτό χαρακτήρα: ώθοϋσε τίς γυναίκες νά έπεξεργαστούν μια σαφή θεωρία και νά προτείνουν συγκεκριμένες πρακτικές. Έχοντας νά πείσουν φίλους και έχθρους, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου θά έπισοήσουν έπιχειρήματα, θά έπιστρατεύσουν τήν έμπειρία του διεθνούς κινήματος, θά παρακαλέσουν, θά άπαιτήσουν, θά όργιστούν. Πολύ γρήγορα πάντως θά άντιληφθούν ότι τά όρια τής πειθοϋς ήταν πεπερασμένα, ότι ή άπόσταση άπό τήν άποδοχή ενός αίτήματος μέχρι τήν ίκανοποίησή του ήταν τεράστια.

1. Άλκης Θρύλος, «Τό πρώτο θεμέλιο», Ό Άγώνας τής Γυναίκας Α/5 (1923), σ. 1. (Οι ύπογραμμίσεις είναι δικές μας).

Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι τό θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων δέν άποτελεσε μια σοβαρή πρόοδο στην ιστορία του γυναικείου άγώνα. Η σχεδόν αυτόματη συσχέτισή του μέ ζητήματα όπως ή κοινωνική συνείδηση των γυναικών, ή συλλογικότητα του άγώνα τους και ή γυναικεία πολιτική ως νέα ποιότητα ένασφάλησης μέ τά κοινά, θά τό τοποθετήσει στον πυρήνα των φεμινιστικών άναζητήσεων του Μεσοπολέμου.

Μέσα άπό τό αίτημα τής ψήφου θά περάσει και τό πρόβλημα τής πλήρους και ισότιμης κοινωνικής ένταξης των γυναικών. Μέ μια τάση ύπερβολής, έφόσον ή ένταξη των γυναικών συντελείται ήδη σε πολλά επίπεδα, και μάλιστα μέ άλματα, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου θά έπιμείνουν κατά τή διάρκεια όλης τής περιόδου ότι δσον καιρό οι γυναίκες δέν έχουν στα χέρια τους τήν ψήφο, θά συνεχίσουν νά άποτελούν ένα είδος κοινωνικού περιθωρίου, στερώντας τό σύνολο άπό ένα πολύτιμο άπόθεμα άνεμετάλλευτων δυνάμεων. Ό Ισχυρισμός αυτός δέν θά τίς έμποδίσει ώστόσο νά καταφύγουν ταυτόχρονα και στο άντίθετο έπιχείρημα: Οι γυναίκες διαδραματίζουν έναν ενεργό ρόλο μέ τήν εργασία τους, πληρώνουν φόρους και διαμορφώνουν τίς νέες γενιές πολιτών, όποτε έχουν κατακτήσει ουσιαστικά ένα δικαίωμα πού πρέπει νά τους αναγνωριστεί και θεσμικά. Καί'τά δύο έπιχειρήματα άπορρέουν άπό τήν προσπάθεια των φεμινιστριών νά άναιρέσουν τή νέα κοινωνική πραγματικότητα πού δείχνει έτοιμη νά άπορροφήσει τίς γυναίκες, έχωρώντας τους όμως τά λιγότερα δυνατό δικαιώματα.

Τό άλλο μείζον πρόβλημα πού έθετε άμεσα τό αίτημα τής ψήφου ήταν οι συμμαχίες μέ τίς πολιτικές δυνάμεις τής έποχής. Η άπεγνωσμένη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων θά όδηγήσει τίς φεμινίστριες του Μεσοπολέμου σε συνεννοήσεις μέ όλο περίπου τό πολιτικό φάσμα και θά τίς υποχρεώσει νά διακηρύξουν επανειλημμένα ότι δέν έχουν ιδιαίτερη σχέση μέ κανέναν άπό τους ύπάρχοντες πολιτικούς σχηματισμούς. Σε άντίθεση μέ τίς ριζοσπάστριες πού έχουν τήν τάση νά κρύβουν τίς πολιτικές τους συμπάθειες (π.χ. προς τή Δη-

μοκρατική Ένωση του Άλέξανδρου Παπαναστασίου), οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες θά υποστηρίξουν χωρίς πρόβλημα ότι η διεκδίκηση της ψήφου περνά μέσα από τη δράση και τις κατακτήσεις του σωστού κόμματος αρχών.

Οι αὐταπάτες τῶν ριζοσπαστριῶν, ἡ πλασματική διαίρεση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου σέ «ξένους» καί «δικούς», καθῶς καί ἡ ὑπαγωγή τοῦ αἰτήματος στίς κομματικές ἐπιλογές ἀπό τίς σοσιαλίστριες καί τίς κομμουνίστριες, θά προκαλέσουν ἔντονες διαφωνίες καί θά κλονίσουν τίς γυναικείες συμμαχίες τοῦ Μεσοπολέμου. Πολύ γρήγορα, τό θέμα τῆς ψήφου θά βρεθῆι στό κέντρο μιᾶς ζωηρῆς διαμάχης καί θά ἀποτελέσει τήν ἀφορμή γιά τήν τελική σύγκρουση τῶν φεμινιστικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς.

Ἀπό μία λοιπόν ἄποψη τό ἱστορικό τῶν διεκδικήσεων πού σχετίζονται μέ τήν ψήφο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τό ἱστορικό τῶν φεμινιστικῶν ἀγῶνων τοῦ Μεσοπολέμου, τό μέτρο γιά τήν ἐμβέλεια, τά ὄρια καί τά ἀδιέξοδά τους. Ὅλο αὐτό τό διάστημα οἱ φεμινίστριες θά ἀναπτύξουν μιᾶ σειρά ἀπό ἐπιχειρήματα, μονότονα εἶναι ἀλήθεια, πού ἐξίσου μονότονα θά «ἀπαντηθοῦν» ἀπό τά ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων τους, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ ὄλο περίπου τό πολιτικό φάσμα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπανάληψη τῶν ἐπιχειρημάτων ὑπέρ τῆς ψήφου γίνεται βέβαια λίγο-πολύ ἀναγκαστικά, μιᾶ καί ἡ πρόοδος πού σημειώνεται στό θέμα τῆ μεσοπολεμική περίοδο εἶναι ἀπό ἐλάχιστη ἕως ἀνύπαρκτη. Ἀπό νωρίς πάντως οἱ γυναῖκες ἀπέκτησαν τήν τάση νά «νουθετοῦν» ἢ καί νά ἐπικρίνουν τοὺς πολιτικούς πού ὑποσχέθηκαν νά προωθήσουν τό ζήτημά τους καί στή συνέχεια τό ἐγκατέλειψαν ὡς ἄκαιρο. Μέ τόν τρόπο αὐτό πίστευαν ὅτι θά διευρύνουν τό χάσμα μεταξύ «προοδευτικῶν» καί «συντηρητικῶν», καί θά ἐξασφαλίσουν τή βοήθεια τῶν πρώτων, μὴ θέλοντας νά παραδεχθοῦν ὅτι ἡ διάκριση αὐτή δέν ἦταν καί τόσο αὐτονόητη σέ ὅ,τι ἀφορούσε τίς γυναικείες διεκδικήσεις.

Ἀπό τήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ '20, οἱ φεμινίστριες ἔχουν πειστεί ὅτι μέσα ἀπό τήν κατάκτηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων θά

περάσει κάθε γυναικεία νίκη σέ κάθε ἐπιμέρους μέτωπο.² Ἔτσι, ὅταν ὁ Σύνδεσμος ἀποφασίζει τό 1924 νά συγκεντρώσει ὑπογραφές γυναικῶν καί νά ὑποβάλει σχετικό ὑπόμνημα στή Βουλή, ἔχει ἤδη καταλήξει σ' ἓνα «δεκάλογο» ἐπιχειρημάτων πού κατά τή γνώμη του περιλαμβάνει ὅλους τοὺς λόγους γιά τοὺς ὁποίους πρέπει νά δοθεῖ ἡ ψήφος στίς γυναῖκες.

Κατά τίς ριζοσπάστριες τοῦ Συνδέσμου οἱ γυναῖκες πρέπει νά ψηφίζουν:

1. Γιατί ἀφοῦ ἔχουν τίς ὑποχρεώσεις τοῦ πολίτη, εἶναι δίκαιο νά διαθέτουν καί τά δικαιώματά του.
2. Γιατί μέ τήν ἐργασία τους πλουτίζουν τή χώρα.
3. Γιατί προσφέρουν τά παιδιά τους στήν πατρίδα.
4. Γιά νά πολεμήσουν ἀποτελεσματικά τήν ἀγροματωσύνη.
5. Γιά νά διορθώσουν τή νομοθεσία σ' ὅ,τι τίς ἀδικεῖ.
6. Γιά νά καλύτερεύουν τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν τους.
7. Γιά νά πολεμήσουν τή σωματεμπορία.
8. Γιά νά πληρώνεται ἡ ἐργασία τους ὅμοια μέ τῶν ἀνδρῶν.
9. Γιατί ἡ εὐθύνη πού θά ἔχουν μέ τήν ψήφο θά τίς ἀνυψώσει ἠθικά.
10. Γιατί σ' ἓνα ἀληθινά ἐλεύθερο πολίτευμα πρέπει τό νομοθετικό σῶμα ν' ἀντιπροσωπεύει τή θέληση ὅλου τοῦ λαοῦ, ἀνδρῶν καί γυναικῶν.³

Προσεκτικά ἐπιλεγμένα καί σοβαρά τεκμηριωμένα, τά ἐπιχειρήματα τῶν φεμινιστριῶν θά παρουσιαστοῦν σέ διάφορες παραλλαγές

2. Τό ζήτημα τῆς ψήφου ἀνακινεῖται λίγο πρὶν ἀπό τό 1920 μέ ὄμιλα τοῦ Δ. Σωμερτίτη (1918), νομοσχέδιο τοῦ βουλευτῆ Θ. Τυπάλδου-Μπασιά (Δεκέμβριος 1919) καί στή συνέχεια μέ θετική τοποθέτηση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος Δ. Γούναρη. Τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων θά ἀπασχολήσει καί τό Γυναικείο Σύνεδριο τοῦ 1921.

3. Βλ. Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας Ν/8 (1924), σ. 9.

κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Τέσσερα χρόνια μετά τον πρώτο «δεκάλογον», η Αύρα Θεοδωροπούλου αναλαμβάνει να επαναλάβει τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες αγωνίζονται για τα πολιτικά τους δικαιώματα:

«Ζητούμε λοιπόν την ψήφο. 1. Γιατί είμαστε κι εμείς όπως και οι άντρες μέλη μιᾶς δημοκρατίας που πρέπει να στηρίζεται στην ελεύθερη θέληση όλων των πολιτών, αντρών και γυναικών... 2. Γιατί η ψήφος είναι το ισχυρότερο μέσο με το οποίο μπορούμε να υποστηρίξουμε τα ιδιαίτερα μας συμφέροντα ως γυναίκες... 3. Γιατί όλοι οι νόμοι που αφορούν το παιδί ρυθμίζονται ως τώρα σύμφωνα με την άντρική αντίληψη και η πολιτεία δεν έχει παρά να κερδίσει αν άκουστεί και η γνώμη της γυναίκας που είναι φυσικό να νοιώθει περισσότερο από τον άντρα τις ανάγκες του παιδιού... 4. Γιατί όλα τα οικονομικά ζητήματα που αποφασίζονται στη Βουλή συνδέονται στενάτα με την οικιακή οικονομία και την ευημερία της οικογένειας και η συμβολή της γυναίκας στη λύση αυτών των ζητημάτων θα ήταν πολύτιμη εξ αιτίας της πείρας που έχει ως νοικοκυρά. 5. Γιατί με τα πολιτικά δικαιώματα θα αποκτήσει η γυναίκα την αντίληψη της κοινωνικής της ευθύνης που θα την εξυψώσει ηθικά και θα πλατύνει τον πνευματικό της ορίζοντα, και μιά τέτοια εξύψωση της γυναίκας θα ανυψώσει σίγουρα ολόκληρο το επίπεδο της κοινωνίας».⁴

Περισσότερο μονότονα από τα επιχειρήματα των φεμινιστριών, τα αντίπεριλήματα των αντιπάλων τους είναι συνήθως αντιφατικά, ανεπεξέργαστα και αστήρικτα και μαρτυρούν πολλές φορές έναν ανεξέλεγκτο τρόπο μπροστά και στην παραμικρή ακόμα κοινωνική εξέλιξη. Υπάρχει βέβαια μεγάλη απόσταση ανάμεσα σε εκείνα που δια-

4. Αύρα Θεοδωροπούλου, «Γιατί μας χρειάζεται η ψήφος», *Ο Άγώνας της Γυναίκας* Ε/62 (1928), σ. 2.

κηρύσσουν οι όπαδοί της «παράδοσης» και πολέμιοι της «ξενόφερτης μολυσματικής αρρώστιας του σουφραζεττισμού» και όσα υποστηρίζουν οι «σοβαροί» έχθροι του γυναικείου κινήματος, αυτοί που το χαρακτηρίζουν άπλως ως πρόωρο ή και περιττό για την ελληνική πραγματικότητα.

«Ο σουφραζεττισμός... θέλει μόνον την ψηφίζουσαν και πολιτευομένην γυναίκα, την ώπλισμένην με πλήρη ισότητα προς τον άνδρα, τό έρμαφρόδιτον τούτο κατασκευάσμα, εις τό όποιον, ως εις είδος τέρατος, παραδίδει προς καταβρόχθισιν όλα τά άλλα», γράφει ο Μιχαήλ Γαλανός στη μελέτη του με τίτλο *Περί την ψήφον των γυναικών* που εκδόθηκε τό 1921. Και συνεχίζει: «Πρόκειται, προφανέστατα, περί είδους μανίας και ψυχώσεως. 'Αλλ' εις τάς προπαγανδιστρίας ττοιούτων μολύνσεων δύνανται να ανοιχθούν φιλανθρώπως άλλα ιδρύματα, όχι όμως οι οικιοί των φρονίμων ανθρώπων, ούδέ αι Βουλαί φρονίμων κρατών».⁵

Σέ απόψεις σαν κι αυτές δεν πρόκειται να απαντήσουν οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου. Ούτε θα δώσουν σημασία στο βουλευτή Π. Φλώρο που τό 1929 προτείνει στη Βουλή να αποκτήσουν ψήφο όσες γυναίκες δεν είναι όμορφες και έχουν περάσει τά τριάντα. 'Αλλά και οι άπειλητικές παρεμβάσεις πολλών εκκλησιαστικών παραγόντων δεν θα τίς άπασχολήσουν παρά μόνο κάθε φορά που θα τίς παρενοχλούν στην εκτέλεση του έργου τους.⁶ Μέ άλλα λόγια, οι φεμινίστριες της έπυχής δεν θα καταναλώσουν δυνάμεις για να άνασκειάσουν θέσεις που δεν στηρίζονταν στη λογική, αλλά πήγαζαν από κάποιες πε-

5. Μιχαήλ Γ. Γαλανού, *Περί την ψήφον των γυναικών*, Αθήνα 1921, σ. 143.

6. Για παράδειγμα την έποχή της έγγραφής των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους. 'Η αντίδραση της Έκκλησίας θα συνεχιστεί και άργότερα. Βλ. χαρακτηριστικά: 'Αρχιμανδρίτου Νεοφύτου Καλοφούντη, *Η ψήφος των γυναικών και η ξενομανία*, Αθήνα 1950.

ρίτρομες ανδρικές φαντασιώσεις σχετικές με την επίφοβη γυναικεία φύση και ελάχιστα σχετιζόνταν με τό πρόβλημα των πολιτικών δικαιωμάτων.

Μόνο τὰ «σοβαρά» άντεπχειρήματα των άντιπάλων τους θά άπαντηθούν από τις φεμινίστριες τής έποχής. Κι αυτά είναι πάντοτε τά ίδια, άνεξάρτητα από ποιά έπίσημα χείλη έκφέρονται και άδιάφορο άν χρησιμοποιούνται στην άρχή ή στο τέλος τής περιόδου: 'Η γυναίκα πού θά άποκτήσει τήν ψήφο θά παραμελήσει τόν κύριο προορισμό της, τή μητρότητα, και θά βγει από τό φυσικό της περιβάλλον, τήν οικογενειακή έστία, τονίζου οι πολέμοι τής ψήφου. Τά άνδρόγυνα θά έχουν διαφορετικά πολιτικά φρονήματα και οι οικογενειακοί δεσμοί θά χαλαρώσουν. 'Η 'Ελληνίδα δέν έχει τήν άπαιτούμενη μόρφωση και ή ψήφος δέν τής χρειάζεται, γιατί θά έχει πάντοτε κάποιον άνδρα προστάτη για νά υπερασπίσει τά συμφέροντά της. Τό γεγονός ότι ή πλειοψηφία των γυναικών δέν άπαιτεί πολιτικά δικαιώματα, σημαίνει ότι τά δικαιώματα αυτά τούς είναι περιττά.⁷

Όσο ζωντανή και βίαιη κι άν υπήρξε ή άνταλλαγή αυτή των άπόψεων γύρω από τήν ψήφο, είναι λάθος νά οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τό ζήτημα στάθηκε κεντρικό για τή μεσοπολεμική κοινωνία. 'Η διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων θά απορροφήσει σέ μεγάλο βαθμό τις γυναίκες, θά άπασχολήσει άρκετά τόν καθημερινό τύπο, θά παραμείνει ώστόσο τήν έποχή αυτή περιθωριακό και τριτεύον θέμα για τις πολιτικές δυνάμεις, τις «φιλικές» και τις «άντίπαλες».

7. Βλ. και κεφάλαιο με τίτλο «Συνήθειες 'Αντιρήσεις» στο: Μαρία Μ. Νεγροπόντη, *Γυναίκα και ψήφος*, Σύνδεσμος 'Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων τής Γυναίκας, Αύγουστος 1921, σ. 13-22.

Φλύαρη ή σχετική φιλολογία, αλλά λίγες οι συζητήσεις στη Βουλή και ελάχιστα τά άποτελέσματα. Μέσα σέ λίγα χρόνια οι φεμινίστριες θά άντιληφθούν ότι οι πανηγυρισμοί και για τό παραμικρό θετικό βήμα ήταν υπερβολικοί, ότι οι διακηρύξεις δέν είχαν καμία έλπίδα νά πραγματοποιηθούν άμεσα, ότι κάποιες από τις συμμαχίες τους ήταν άκαιρες. Έτσι ή άρνηση —ή ή άδυναμία— τής Δημοκρατικής Ένωσης νά παραχωρήσει ψήφο στις γυναίκες τό 1924 άποκτά για τις ριζοσπάστριες μιá συμβολική σημασία και άποτελεί τό πρώτο άπό τό δείγμα για τις παλιωνδιές πού θά σημειωθούν τά έπόμενα χρόνια.

«Δημοκρατικό πολίτευμα είναι τό πολίτευμα εκείνο όπου άντιπροσωπεύεται ή θέληση όλων των πολιτών, δηλαδή των άντρών και των γυναικών», ξεσπά ό 'Αλκης Θρύλος τόν 'Οκτώβριο του 1924. «Δέν υπάρχει Δημοκρατία, άλλ' άπολυταρχία, εκεί όπου άγνωείται, καταπνίγεται βίαια από τούς Ισχυροτέρους, ή γνώμη του μισού πληθυσμού, δηλαδή όλων των γυναικών... Τίποτα δέν μπορούμε νά περιμένουμε από τήν καλή θέληση των άντρών. Τά δεσμά μας θά προσπαθούν νά μάς τά κρατούν πάντα».⁸

Είναι ήδη διάφανη ή όργή των γυναικών για τήν «προδοσία» των συμμάχων. Δύο χρόνια άργότερα, ή άνατροπή τής δικτατορίας του Παγκάλου θά τούς δώσει άφορμή για τήν έξής έκπληκτική διατύπωση.

«'Αντικρύζομε με χαρά και άνακούφιση τό λυτρωμό των άντρών από τή σκλαβιά τής δικτατορίας. Περιμένομε όμως άπ' αυτούς τούς ίδιους... νάναγνωρίσουν τά πολιτικά δικαιώματα

8. 'Αλκης Θρύλος, «Γύρω από τήν ψήφο πού δέ μάς δόθηκε», *Ο Άγώνας τής Γυναίκας* Β/13 (1924), σ. 2-3.

της γυναίκας... Τότε, μόνον τότε, θα καταλυθεί και για τη γυναίκα το καθεστώς της δικτατορίας».⁹

Ας δούμε ωστόσο συνοπτικά τους κύριους σταθμούς της βασιανιστικής πορείας των γυναικών για την κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Μετά την πρώτη αδύναμη ανακίνηση του ζητήματος (1918-1921), το θέμα της ψήφου θα γνωρίσει μία νέα ώθηση το 1925: Ο Σύνδεσμος, το Έθνικό Συμβούλιο, ο Σύνδεσμος Φοιτητριών και άλλες γυναικείες οργανώσεις υποβάλλουν σχετικά ψηφίσματα στη Βουλή, ενώ παράλληλα εβδομήντα βουλευτές προτείνουν τροπολογία για τη χορήγηση της δημοτικής ψήφου με περιορισμούς. Ανάμεσά τους ήταν ο Άλ. Παπαναστασίου, ο Γ. Παπανδρέου, ο Ν. Γρηγοριάδης, ο Σπ. Θεοδωρόπουλος, ο Άλ. Μυλωνάς, ο Γ. Καφαντάρης, ο Ίωάν. Πασαλίδης, ο Άπ. Δοξιάδης και ο Παν. Κανελλόπουλος. Τη βραδιά που ήταν να συζητηθεί η τροπολογία επιβάλλεται η δικτατορία, λίγο αργότερα όμως η Κοινοβουλευτική Έπιτροπή για την έπεξεργασία του Συντάγματος αποφαινεται ότι μετά από δύο χρόνια με ένα απλό κυβερνητικό διάταγμα θα μπορούν οι Έλληνίδες που συμπλήρωσαν τα τριάντα και γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή να εκλέξουν τους αντιπροσώπους τους στους δήμους και τις κοινότητες.¹⁰ Η δικτατορία δεν θα άργήσει να ανατραπεί, αλλά η Οικουμενική

9. «Έκλογες», Ο Αγώνας της Γυναίκας Γ/35-36 (1926), σ. 1.

10. Άρθρο 51 της τροπολογίας «περί δήμων και κοινοτήτων» που δημοσιεύτηκε στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως της 29ης Αυγούστου 1925: «Διά διάταγματος έφ' έπαξ έκδομένου δύναται να παραχωρηθή από του 1927 και έφ' έξης δικαίωμα ψήφου κατά τας δημοτικές εκλογάς εις τας γυναίκας αιτινες συνεπλήρωσαν τό 30όν έτος της ηλικίας των και γνωρίζουσιν ανάγνωσιν και γραφήν».

κή Κυβέρνηση που τη διαδέχεται θα διστάσει να προχωρήσει στην έκδοση του απαραίτητου κυβερνητικού διατάγματος.

Η κωλυσιεργία, η άθεςη των υποσχέσεων, η αδιάκοπη προσφυγή στο έπιχειρημα ότι οι Έλληνίδες δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τό θέμα, ώθούν τις φεμινίστριες να προχωρήσουν στις δύο πρώτες δημόσιες συγκεντρώσεις για την ψήφο, έγκαινιάζοντας έτσι και μία άγνωστη ως τότε πολιτική πρακτική που θα καθιερωθεί κατά τό τέλος της περιόδου.

Η πρώτη δημόσια συγκέντρωση πραγματοποιείται με πρωτοβουλία του Συνδέσμου στις 18 Μαρτίου του 1928 στο θέατρο «Άπόλλων» με στόχο να άποδειξει ότι η Έλληνίδα έχει άποκτήσει πια πλήρη συνείδηση των δικαιωμάτων της και ότι χρειάζεται μόνον να της δοθή η εύκαιρία για να τά διεκδικήσει».¹¹ Στη συγκέντρωση, στην όποια συμμετέχουν 53 γυναικείες και μικτές οργανώσεις και 5 όμοσπονδίες,¹² θα πάρουν τό λόγο εκπρόσωποι των σημαντικότερων γυναικείων σωματείων. Ανάμεσά τους η Άγνη Ρουσοπούλου (Έθνικό Συμβούλιο), η Δώρα Μοάτσου (γυναικεία σωματεία Κρήτης), η Άθηνά Γαϊτάνου-Ίαννιού (Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών, Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών, Σύνδεσμος Έλληνίδων Λιαριγκόβης), η Άρσινθή Ράμου-Τούρτουλη (Φιλόπτωχος Άδελφότης Ίωαννίνων), η Μαρία Μπότση (Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών), η Δώρα Βουρλούμη (Φοιτητική Συντροφία) και η Μαρία Σβώλου εκ μέρους του Συνδέσμου για τά Δικαιώματα της Γυναίκας. Στο τέλος της, η συγκέντρωση θα έγκρινει ψήφισμα στο όποιο οι εκπρόσωποι των γυναικείων σωματείων ζητούν:

11. Άπό την εισηγητική όμιλία της Άβρας Θεοδωροπούλου στη συγκέντρωση. Βλ. Ο Αγώνας της Γυναίκας Ε/64-65 (1928), σ. 2.

12. Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων, Συνομοσπονδία Έργατών Έλλάδος, Διδασκαλική Όμοσπονδία, Όμοσπονδία Ίδιωτικών Υπαλλήλων και Παμπροσφυγική Όργάνωση Άμύνης Δικαιούχων Άνταλλαξιμων.

«1. Νά αναγνωρισθεί τό δικαίωμα τής γυναικός τό άπορρέον άπό του Συντάγματος νά συμμετέχει εξ ίσου μέ τόν άνδρα εις τήν διοίκησην τής Πολιτείας, διά τής έκλογής τών αντιπροσώπων του λαού εις τό νομοθετικόν σώμα. 2. Νά έκδοθῆ τό ταχύτερον παρά τής κυβερνήσεως Διάταγμα διά του όποίου νά δίδεται εις τήν γυναίκα άνευ περιορισμών τό δικαίωμα νά εκλέγη καί νά εκλέγηται εις τάς δημοτικές καί κοινοτικές εκλογάς».¹³

Οί μήνες πού άκολουθοῦν τήν πρώτη δημόσια συγκέντρωση είναι έντονοι. Διαβήματα, άρθρογραφία, μηνύματα συμπαραστάσης άπό τήν έπαρχία. Άποκορύφωμα ἡ έπίσκεψη τών εκπροσώπων τών γυναικείων σωματείων στόν Βενιζέλο (30 Ιανουαρίου 1929), γιά νά του επιδώσουν τό ψήφισμα τής συγκέντρωσης καί νά τόν πείσουν νά έπισπεύσει τήν έκδοση του περίφημου κυβερνητικού διατάγματος. Υποθετώντας τήν κλασική πλέον τακτική, ό Βενιζέλος δείχνει νά συμφωνεί μέ τίς γυναίκες, τούς ζητά όμως νά πείσουν καί τούς ύπόλοιπους συνεργάτες του, καί κυρίως τόν ύπουργό Έσωτερικών Ζαβιτσάνο. Έτσι, ένα χρόνο μετά τήν πρώτη συγκέντρωση, βλέποντας ότι δέν έχει σημειωθεί ούτε ἡ παραμικρή πρόοδος στό ζήτημά τους, τά γυναικεία σωματεία θά πραγματοποιήσουν τή δεύτερη δημόσια συγκέντρωσή τους στό θέατρο «Κεντρικόν» (31 Μαρτίου). Ἡ δεύτερη αυτή έκδήλωση χαρακτηρίζεται άπό τόν τύπο τής εποχής ως πολύ πιό μαζική καί μαχητική άπό τήν πρώτη.

Ἡ κοινή δράση τών κυριότερων σωματείων δέν πρέπει νά μäs κάνει νά παραβλέψουμε τίς διαφωνίες τους στό ζήτημα τής τακτικής, πού υπήρξαν έντονες άπό τήν άρχή τής περιόδου. Άπό τίς στήλες τής Έλληνίδος, ἡ Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου καταδικάζει τό 1921 τίς γυναίκες πού βιάζονται νά άποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα. Τά επιχειρήματά της είναι σαφέστατα καί βρισκονται στους αντίποδες τών άπόψεων του Συνδέσμου. Κατά τή γνώμη τής Γιαννίου, όταν

13. Βλ. Ὁ Νύγνας τής Γυναίκας Ε/64-65 (1928), σ. 15.

«δίδεται ἡ ψήφος σέ άπροετοίμαστα κοπάδια, έξυπηρετεῖ μονάχα τούς άστους τής δεξιάς». Άπό αυτή τήν άκαιρη ψήφο θά ώφεληθοῦν μόνο οί άστές πού «συμπράττουν μέ τούς άντρες τής τάξεώς των». Ἡ έμπειρία τών εκλογών σέ χώρες πού ἡ ψήφος δόθηκε στίς γυναίκες άποδεικνύει ότι οί γυναίκες ένίσχυσαν τούς συντηρητικούς. Ὅσο καιρό παραμένουν οί Έλληνίδες άναλόβητες κατά 96%, δέν είναι δυνατό νά ξέρουν τί τίς συμφέρει καί τί όχι.¹⁴ Έτσι, πρέπει νά προηγηθεῖ τό μορφωτικό έργο καί «ἡ διαφώτιση τών γυναικῶν στά επαγγελματικά των συμφέροντα, ἡ μόρφωση συνειδήσεως τάξεων καί στερνά άπ' όλα θά ακολουθήση ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση».¹⁵

Δέν είναι βέβαια ἡ πρώτη φορά πού συμπίπτουν οί άπόψεις συντηρητικῶν καί σοσιαλιστριῶν. Άλλά όταν, λίγα χρόνια άργότερα, οί γυναίκες του Έθνικου Συμβουλίου καί οί σοσιαλίστριες άρχίσουν κι αυτές νά ζητοῦν δημοτική ψήφο, τά επιχειρήματά τους θά είναι αρκετά διαφορετικά άπό του Συνδέσμου. Τήν ίδια εποχή, οί κομμουνίστριες ύποστηρίζουν τό αίτημα, άποδυναμώνουν όμως τό γυναικείο στρατόπεδο μέ τίς καταγγελίες καί τούς άφορισμούς τους:

«Έμäs, όμως, τίς γυναίκες πού δουλεύουμε δέν μäs συγκινοῦν τά κροκοδιλεια δάκρυα τών κυριῶν τής μπουρζουαζίας, γιατί ξαίρουμε άπό κόλπα άστικά», τονίζει ό Ριζοσπάστης τόν Ιούνιο του 1925. «Θέλουν ψήφο οί άστές γιά νά συμπληρώσουν τό κενό πού άφίνει σ' αυτές ἡ στέρηση τών πολιτικῶν δικαιωμάτων. Θέλουν ψήφο γιά νά γίνουν καί νομικά ανεξάρτητες, γιά νά διαχειρίζονται μόνες των τήν περιουσίαν των, γιά νά προστατεύουν καλλίτερα τήν ιδιοκτησίαν των!... Άν ζητάει λοιπόν τό κόμμα μας ψήφο γιά τίς εργάτριες, αυτό τό θέλουμε γιά νά μäs

14. Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Ἡ Έλληνίδα καί ἡ ψήφος», Έλληνίς Α/3 (1921), σ. 68-70.

15. Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Γύρω άπό τήν ψήφο», Έλληνίς Β/10 (1922), σ. 243.

δοθή η εύκαιρία να υψώσουμε το πολιτικό επίπεδο της εργάτριας, να την κάνουμε να πάρη συνείδηση των καθηκόντων της απέναντι του έαυτού της και της τάξης της». ¹⁶

Οι διαφωνίες οξύνονται τους τελευταίους μήνες του 1929 και τους πρώτους του 1930: 'Ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών κατηγορεί τον Σύνδεσμο ότι βιάζεται να κερδίσει την ψήφο αδιαφορώντας για τους περιορισμούς και ο Άγώνας της Γυναίκας απαντά ότι είναι πιο εύκολο να εργαστούν οι γυναίκες για τη βελτίωση του νόμου, παρά «να γίνει από την αρχή ένας νέος νόμος όπου θα μπορούσαν να εισχωρήσουν ποιός ξέρει ποιοί καινούργιοι περιορισμοί που δέν τους υποπτευόμαστε εάν». ¹⁷

Έτσι, όταν υπογράφεται το διάταγμα για τη δημοτική ψήφο από τον υπουργό Έσωτερικών Γ. Σίδηρη στις 30 Ιανουαρίου 1930 και δημοσιεύεται στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 5 Φεβρουαρίου, οι έσωτερικές αντιθέσεις των φεμινιστικών τάσεων είναι ήδη σοβαρές. Το πενιχρό αποτέλεσμα των αγώνων μιας ολόκληρης δεκαετίας και η απογοήτευση για την αδιαφορία των γυναικών μετριάζουν τη χαρά των φεμινιστριών για την «πρώτη νίκη». Μολαταύτα, η αισιοδοξία τους δέν έχει ακόμη κλονιστεί:

«Μέ το 1929 κλείνει πιά αναπότρεπτα η παλιά εποχή», γράφει τον Δεκέμβριο του 1929 η Μαρία Σβώλου. «Μέ το 1930 ανοί-

16. Κομμουνίστρια, «Οι προλετάρισσες και η γυναικεία ψήφος», Ριζοσπάστis, 15 Ιουνίου 1925.

17. «Η δημοτική ψήφος», Ο Άγώνας της Γυναίκας Ε/102 (1929), σ. 1. Τόν ίδιο μήνα, Οκτώβριο του 1929, η Σοσιαλιστική Ζωή επιτίθεται με δριμύτητα κατά του Συνδέσμου: «Έλειψε λίγη πίστη στον πραγματικό φεμινισμό και υπέρσχυσαν τά ανυπόμονα μικροσυμφέροντα, που έξυπηρετούν την άστική τάξη, η όποια είναι φυσικό να μή θέλει τη λαϊκή ψήφο που αντιπροσωπεύει τις ειλκρινείς φιλελεύθερες ιδέες». Βλ. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Η ψήφος στις άστές Έλληνίδες», Σοσιαλιστική Ζωή Β/13 (1929), σ. 12.

γει διάπλατα μία νέα. Καί στό χέρι μας είναι πιά να δημιουργήσουμε μέ τά ίδια μας τά χέρια τη νέα μας θέση μέσα σ' αυτήν. 'Η στιγμή είναι ιστορική. Ντροπή μας αν δέν άγχαλιάσουμε μέ τόλμη και αύτοπεποίθηση τις άπαιτήσεις της νέας εποχής». ¹⁸

'Η δημοσίευση του διατάγματος για τη δημοτική ψήφο, έστω και μέ τους δύο πολύ σημαντικούς περιορισμούς της ηλικίας και της μόρφωσης, δίνει νέα ώθηση στό γυναικείο άγώνα. Έκείνο που άπασχολεί τώρα τις φεμινίστριες είναι να πείσουν όσο τό δυνατόν περισσότερες γυναίκες ότι έχουν συμφέρον, αλλά και χρέος, να έγγραφούν στους έκλογικούς καταλόγους. «Όσες άρνηθούν να τό κάμουν, όσες σκλάβες δέ δεχτούν τη λευτεριά τους, θα δείξουν πως δέν έχουν συναίσθηση του άνθρωπισμού τους», διαβάζουμε στό δεύτερο τεύχος της Φεμινιστικής (Φεβρουάριος 1930). ¹⁹

'Η προσπάθεια δέν είναι εύκολη. Πολλές γυναίκες θα αντιμετώπισουν μέ άδιαφορία, έπιφυλακτικότητα ή και έχθρότητα τη νέα έκστρατεία των φεμινιστριών. Έπιτροπή κοινή από γυναίκες του Συνδέσμου και του Έθνικού Συμβουλίου αναλαμβάνει να έπεξεργαστεί έναίο πρόγραμμα δράσης για να διαφωτιστούν οι γυναίκες και να πειστούν να έγγραφούν στους έκλογικούς καταλόγους. 'Η ψήφος άπορροφά όλες τις γυναικείες δυνάμεις: Μαθήματα ανάγνωσης και γραφής για τις αναλόφάβητες, ένημερωτικές όμιλλες, έκλαϊκευτική άρθρογραφία. Την εποχή αυτή θα άφυπνιστούν και αρκετές έπαρχιακές πόλεις, όπου μετρημένες στα δάχτυλα γυναίκες θα έπώμιστούν τό βάρος της συγχρότησης έπαρχιακών τμημάτων (Λάρισα, Σάμος, Κασταριά, Κρήτη, Χίος, Κυζάνη, Βέροια, Άμφισσα, Σπέτσες, Σπάρτη κ.ά.).

18. Μ. [αρία] Σ. [βώλου], «Η πρώτη νίκη», Ο Άγώνας της Γυναίκας Ε/107 (1929), σ. 2.

19. Λ., «Πάνω στις δηλώσεις του πρωθυπουργού», Η Φεμινιστική Α/2 (1930), σ. 20.

Τά εμπόδια είναι ωστόσο τρομαχτικά και μαρτυρούν τη ρητή άρνηση πολλών κοινωνικών παραγόντων να αποδεχθούν τη νέα πραγματικότητα. Καταπατώντας τό νόμο, οι περισσότεροι αρμόδιοι επιδεικνύουν μία νωθρότητα χωρίς προηγούμενο. Οι δήμαρχοι αντιδρούν, οι παπάδες απειλούν τις γυναίκες με αφορισμό, οι σύζυγοι τις εμποδίζουν να ασκήσουν τό νέο τους δικαίωμα.

Οι αριθμοί είναι για άλλη μία φορά ιδιαίτερα εϋγλωττοι: Στις αναπληρωματικές εκλογές της Θεσσαλονίκης (Δεκέμβριος 1930) ψηφίζουν 240 γυναίκες και της Σάμου (Μάρτιος 1931) περίπου 400. Σύμφωνα με πληροφορίες πού δίνει τό υπουργείο Έσωτερικών κατά τό τέλος του 1931, οι γυναίκες πού πήραν εκλογικά βιβλιάρια ήταν μόνο 6.768 σέ σύνολο 3.128.449 γυναικών από τις όποιες οι 301.772 ήταν έγγραμματα και είχαν περάσει τά τριάντα.²⁰

Η άπροθυμία των γυναικών, τά άνυπέρβλητα εμπόδια, ή επιδεινώση του πολιτικού κλίματος έχουν πιά κουράσει τις πρωτεργάτριες του γυναικείου άγώνα. Τά κείμενά τους άντανακλούν όλο και πιά πολύ τη δυσφορία και τη δυσκολία τους να συνεχίσουν αυτό τό άδιάκοπο παζάρι με τους κρατούντες:

«Άς ύψωθή παντού ή σημαία της γυναικείας χειραφέτησης. Άηδιάσαμε πιά την ταπεινωτική μας θέση. Θέλομε να είμαστε πολίτες. Άδιάφορο άν σήμερα κλονίζεται τό κοινοβουλευτικό σύστημα και άμφισβητείται άν και οι άντρες έχουν τρόπο νάντιπροσωπεύονται στά νομοθετικά σώματα. Για την ώρα ή ψήφος είναι ένα σύμβολο. Όταν μάς δοθή, θά μπορέσομε μαζί

20. Οι γυναίκες άμφισβητούν την άκρίβεια των στοιχείων του υπουργείου. Ένα παράδειγμα: Τά επίσημα στοιχεία αναφέρουν ότι στην Αιτωλοακαρνανία μόνο δύο γυναίκες πήραν τό εκλογικό τους βιβλιάριο. Άναγνώστρια ωστόσο του Άγώνα ύποστηρίζει ότι μονάχα στό Μεσολόγγι «παρά την άηδη αντίδραση του δημάρχου ένεγράφησαν 90 γυναίκες». Βλ. Ο Άγώνας της Γυναίκας Η/156 (1932), σ. 4.

με τους άντρες να σκεφτούμε και ναποφασίσομε άν ύπάρχει άλλο σύστημα καλύτερο».²¹

Μία τελευταία άναλαμπή θά γνωρίσει τό ζήτημα της ψήφου τον Μάιο του 1933, επί πρωθυπουργίας πλέον Π. Τσαλδάρη, όποτε ό Σύνδεσμος και τό Έθνικό Συμβούλιο συγκροτούν την Έπιτροπή Γυναικών Έκλογών (ΕΓΈ) με στόχο την κατάκτηση και του δικαιώματος του εκλέγεσθαι στις δημοτικές εκλογές. Άποτελούμενη από τις Αύρα Θεοδωροπούλου, Ρίτσα Κορομηλά, Καλλιόπη Σγουρού, Έλ. Ρουσοπούλου, Άννα Παπαδημητρίου, Θάλεια Άνδρεάδου, Άγνή Στουδίτου, Μαρία Άντωνοπούλου, Κική Κοντογούρη, Σ. Μιχαηλίδου, Κατίνα Θεολογίτου, ή ΕΓΈ θά εξασφαλίσει τη θετική γνωμοδότηση του Άλ. Σβώλου και θά πιέσει τους υποψήφιους δημάρχους της Άθήνας να περιλάβουν γυναίκες στά ψηφοδέλτιά τους κατά τις έρχόμενες δημοτικές εκλογές.

Έχοντας καταλήξει σέ δύο υποψήφιες, τη Ρίτσα Κορομηλά για τό Έθνικό Συμβούλιο και τη Μαρία Καρελλά για τον Σύνδεσμο, ή Έπιτροπή Γυναικών Έκλογών (ΕΓΈ) θά ζητήσει από όλους τους πολιτικούς την ύποστήριξη του άγώνα της, θά άντιμετωπίσει ωστόσο την άρνηση του πολιτικού κόσμου, αλλά και τό χλευασμό των σοσιαλιστριών.²² Άκολουθεί ή άπόρριψη του σχετικού νομοσχεδίου από την Κοινοβουλευτική Έπιτροπή και ή τελική άρνητική άπόφαση του Πρωτοδικείου των Άθηνών (δύο ψήφοι κατά, μία ύπέρ). Τό μόνο Πρωτοδικείο πού έγκρίνει την ύποψηφιότητα των γυναικών είναι τό Πρωτοδικείο Σερρών, όπου τέσσερις γυναίκες βάζουν τελικά ύποψηφιότητα για τις εκλογές. Πρόκειται για τις Φρόσω Ραδοπούλου (Πρόεδρο του Συνδέσμου Σερρών), Ίουλίτσα Άργυριάδου (Γραμματέα του Συνδέσμου Σερρών), Κλεοπάτρα Βούρβαχη και Σοφία Ίωακειμί-

21. Αϋ. [ρα] Θ. [εοδωροπούλου], «Για την ψήφο», Ο Άγώνας της Γυναίκας Θ/165 (1933), σ. 1-2.

22. Βλ. Α. [θηνά] Γ. [αϊτάνου] - Γ. [μαννιού], «Τό εκλέγεσθαι των γυναικών», Σοσιαλιστική Ζωή Ε/57-59 (1933), σ. 21-22.

δου. Οι τέσσερις γυναίκες θά αποτύχουν στις εκλογές, ωστόσο η σύντομη προεκλογική τους εκστρατεία αποτελεί μία πρωτόγνωρη εμπειρία για τό κίνημα τής εποχής.²³

Στις 13 Μαρτίου 1934, λίγο μετά τις εκλογές, η ΕΓΕ αυτοδιαλύεται. Οι φεμινίστριες είναι πλέον πιό κοντά στα κόμματα και τις πολιτικές ιδεολογίες απ' ό,τι μεταξύ τους. Αφορμή για τή ρήξη θά αποτελέσει ή πραξικοπηματική ενέργεια του Έθνικου Συμβουλίου νά ιδρύσει τμήμα ψήφου χωρίς νά ειδοποιήσει τόν Σύνδεσμο και άλλα ριζοσπαστικότερα από τό ίδιο σωματεία. «Τό Νέον Τμήμα δέν ιδρύεται για νά πολεμήση ανάλογα υπάρχοντα σωματεία», διατείνεται ή Έλληνίς. «Έπειδή όμως οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, είναι διηρημένες εις συντηρητικές και μή, ένδεικνυται κάθε μερίδα νά έχη τις δικές της απόψεις και τό δικόν της πεδίο δράσεως».²⁴

Σέ δημόσια συγκέντρωσή του, τό νέο τμήμα του Έθνικου Συμβουλίου ζητά νά αναγνωριστεί και τό δικαίωμα τής εκλογιμότητας και νά επεκταθεί τό δικαίωμα τής ψήφου και στις γυναίκες κάτω των τριάντα έτών «παραμένοντος έν ισχύι του περιορισμού διά τας άγραμμάτους». Η έντονη αντίδραση του Συνδέσμου για τή διατήρηση του περιορισμού οδηγεί στην τελική σύγκρουση των δύο σωματείων και τήν αποχώρηση του Συνδέσμου από τό Έθνικό Συμβούλιο κατά τό τέλος του 1934. Τό τμήμα ψήφου του Έθνικου Συμβουλίου θά αυτοδιαλυθεί λίγους μήνες αργότερα και ή Έκτελεστική του Έπιτροπή θά αποφασίσει νά «μή αναμιχθή εις τό έξής τό Έθνικόν Συμβούλιον εις τό ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, αλλά νά τό αφήσει εις τήν φροντίδα των σωματείων εκείνων που τό έχουν ως κεφαλαιώδες, ως κύριον πρόγραμμά τους».²⁵

Στό σύντομο διάστημα που απομένει ως τήν έπιβολή τής δικτα-

23. Υποψηφιότητα στις δημοτικές αυτές εκλογές έθεσαν τελικά τρεις γυναίκες στην Αθήνα, μία στην Καβάλα, μία στην Νέα Ίωνία και δύο στον Πειραιά. Όστόσο μόνο τό Πρωτοδικείο Σερρών ένέκρινε τις γυναικείες υποψηφιότητες.

24. Έλληνίς 1Δ/6-7 (1934), σ. 139.

25. Έλληνίς 1Ε/7-8 (1935), σ. 173.

τορίας ό Σύνδεσμος και τό Έθνικό Συμβούλιο θά συνεργαστούν ελάχιστα. Στην ούσα τό Έθνικό Συμβούλιο θά συρθεί τό 1935 νά συμμετάσχει στη νέα Γυναικεία Έπιτροπή Συνεργαζομένων Όργανώσεων και θά υιοθετήσει ακόμη πιό συντηρητικές θέσεις που θά του επιτρέψουν νά επιζήσει και στα χρόνια τής μεταξικής δικτατορίας.²⁶ Άλλά και ό Σύνδεσμος θά υποσκελιστεί ως ένα βαθμό από τις νέες αντιφασιστικές γυναικείες συσπειρώσεις με τις όποιες θά συνεργαστεί στενά τους τελευταίους μήνες πριν από τήν 4η Αύγουστου. Όσο για τις συσιαλίστριες, αυτές έχουν μείνει από τό 1934 στο περιθώριο, καταγγέλλοντας τις «κομμουνιστικές πλεκτάνες» που παρασύρουν τις «άστες φεμινίστριες» στις πολιτικές έπιλογές τής Μόσχας.²⁷

Οι συγκεντρώσεις στο τέλος τής περιόδου ζητούν τήν ψήφο συνολικά, χωρίς περιορισμούς και τακτικούς έλιγμούς, ωστόσο τό αίτημα έχει πιά χάσει τό νόημα που διατηρούσε τά προηγούμενα χρόνια, έχει έγγίσει τά όριά του. Είναι απλώς ένα αίτημα ανάμεσα στα τόσα άλλα που ξεκινούν από τήν ειρήνη και τόν αφοπλισμό και φθάνουν ως τήν έλευθερία του συνδικαλισμού και τήν ίσότητα στην εργασία. Οι προτεραιότητες, για τις όποιες μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι διάφανες στη φεμινιστική δραστηριότητα τής εποχής. Θά περάσουν πολλά, πάρα πολλά χρόνια, και θά συμβούν επίσης πολλά έως ότου εκχωρηθούν στις γυναίκες άκέραια τά πολιτικά τους δικαιώματα.²⁸ Κι όταν οι Έλληνίδες οδηγηθούν τελικά τό 1956 στις κάλπες, ή λήθη θά έχει καλύψει τους άγώνες των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου, τις αντιθέσεις και τήν άγωνία τους...

26. Όταν τό Έθνικό Συμβούλιο ρώτησε τά μέλη του αν συμφωνούσαν με τή συμμετοχή του στη Γυναικεία Έπιτροπή Συνεργαζομένων Όργανώσεων, τρία άπάντησαν άρνητικά, έννέα καταφατικά και ένα δήλωσε ότι έπιφυλάσσεται. Έξήντα σωματεία άρνήθηκαν νά άπαντήσουν.

27. Α. [θήνα] Γ. [αϊτάνου] - Γ. [ιαννίου], «Οι Έλληνίδες και τό Άντιφασιστικό Μέτωπο», Συσσιαλιστική Ζωή ΣΤ/67-68 (1934), σ. 701-2.

28. Τό δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι δόθηκε στις Έλληνίδες τό 1952. Πρώτη φορά χωρίς περιορισμούς ψηφίζουν οι γυναίκες στις αναπληρωματικές εκλογές τής Θεσσαλονίκης τό 1953.

Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Τό δεύτερο μεγάλο ζήτημα γύρω από τό όποιο στρέφονται οί διεκδικήσεις του μεσοπολεμικού φεμινισμού, στενά συνδεδεμένο μέ τήν ψήφο, είναι ή εργασία. Τήν περίοδο αυτή οί γυναίκες έχουν ήδη βγει από τό σπίτι σέ μεγάλους αριθμούς, διεκδικώντας μία θέση στήν αγορά εργασίας.¹ Η Έλευση των προσφύγων, πού μεγάλο ποσοστό τους είναι γυναίκες, και ή οικονομική κρίση επιδεινώνουν τά προβλήματα πού συναντούν: χαμηλότεροί μισθοί,² περιορισμοί στήν επαγγελματι-

1. Αν εξαιρέσουμε τή γεωργία, όπου οί αριθμοί είναι άμφισβητήσιμοι εξαιτίας των κριτηρίων πού έχουν χρησιμοποιηθεί για τήν κατάταξη των γυναικών σέ κάθε άπογραφή, τά ποσοστά των εργαζόμενων γυναικών κατά κλάδους εργασίας, τό 1920 και τό 1928, είναι τά εξής:

	1920	1928
Βιομηχανία	20,00	23,20
Πίστη- Άνταλλαγή- Μεσολάβηση	6,86	7,73
Έμπόριο	2,47	2,67
Προσωπ. υπηρεσίες	62,73	64,92
Έλευθ. επαγγέλματα	17,47	21,21
Δημόσιες υπηρεσίες	4,78	5,44

Πηγή: Γενική Στατιστική Έγκρησία τής Ελλάδος, Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, Άθήνα 1931.

2. Σύμφωνα μέ τήν άπογραφή μισθωτών του 1930, ή σχέση γυναικείου και άνδρικού μισθού ήταν: για τίς μαθητευόμενες τό 80% του αντίστοιχου άνδρικού μισθού

κή τους ανέλιξη, απαγόρευση όρισμένων επαγγελμάτων ή κλάδων, περιορισμοί στήν εργασία των παντρεμένων γυναικών κ.ά. Άνοργάνωτες και διασπαρμένες, οί εργαζόμενες γυναίκες έχουν νά αντιμετώπισουν, άφενός, τήν ιδιαίτερη αστάθεια τής θέσης τους και τή μεγαλύτερη έκμετάλλευση πού αυτή συνεπιφέρει και, άφετέρου, τή δυσπιστία ή και τήν έχθρότητα των περισσότερων συνδικαλιστικών όργανώσεων, όρισμένες από τίς όποιες άρνούνται νά τίς εγγράψουν καν ως μέλη.³ Στίς συνθήκες αυτές, τό αίτημα των φεμινιστριών για ίσους όρους στήν εργασία άνδρών και γυναικών ανταποκρίνεται σέ μία άπτή και πειστική πραγματικότητα.

Γιά τίς φεμινίστριες, ώστόσο, τό αίτημα αυτό δέν περιορίζεται στίς συνθήκες εργασίας. Η γυναικεία μισθωτή εργασία άποτελεί τόν άκρογωνιαίο λίθο στήν προβληματική του φεμινισμού τής εποχής: είναι ή προϋπόθεση για νά συνειδητοποιήσουν οί γυναίκες τήν υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Σύμφωνα μέ αυτή τήν προβληματική, ή εργαζόμενη γυναίκα, μετά τήν οικονομική λύτρωση πού τής προσφέρει ή εργασία της, νιώθει πρώτη τήν ανάγκη τής πολιτικής χειραφέτησης. Γιατί ή οικονομική ανεξαρτησία προσφέρει συγχρόνως στίς γυναίκες και κοινωνική και ήθικη ανεξαρτησία. Ο φεμινιστικός αγώνας, έπομένως, στρέφεται ενάντια στήν έξάρτηση και τόν παρασιτισμό των γυναικών, πού «τίς σκλαβώνει, τίς ταπεινώνει, τίς έκμηδενίζει». Υποστηρίζει, αντίθετα, τή δουλειά «πού άπολυτρώνει, πού έξα-

για τίς εργατρίες τό 44% του αντίστοιχου άνδρικού μισθού για τίς υπαλλήλους τό 53% του αντίστοιχου άνδρικού μισθού.

Βλ. Ι.Γ. Μιχαλόπουλος, «Η επαγγελματική θέση τής γυναίκας εν Ελλάδι», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημοσίας οικονομικής V/A* (Ιανουάρ.- Άπρίλιος 1932), σ. 124.

3. Χαρακτηριστική είναι ή στάση του Συλλόγου Υπαλλήλων Έθνικής Τραπεζής, πού άρνείται νά εγγράψει ως μέλη του τίς γυναίκες πού εργάζονται στήν Τράπεζα, οί όποιες ιδρύουν τό 1924 χωριστό Σύλλογο Γυναικών Υπαλλήλων Έθνικής Τραπεζής. Βλ. *Ο Άγώνας τής Γυναίκας A/8* (1924), σ. 7 και 9-10 (1924), σ. 11.

γνίζει, πού ανυψώνει». Κάθε δουλειά — μέσα και έξω από τό σπίτι.⁴

Ανακτώντας μέ τήν εργασία τήν ανθρώπινη αξιοπρέπεια τους, οί γυναίκες αποκτούν, έκτός τών άλλων, και πολύτιμες ἀρετές, πού τίς βοηθοῦν νά ἐκτελέσουν καλύτερα και πιό ἀποτελεσματικά τά μητρικά και συζυγικά τους καθήκοντα.⁵ Ἀντίθετα μέ ὅσα ἰσχυρίζονται οί πολέμιοί τους —συνεχίζει ἡ ἴδια ἀνάλυση—, ἡ εργασία τών γυναικῶν εἶναι ἀνεκτίμητο κοινωνικό ἀγαθό και πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ ἡ συμβολή της στήν κοινωνική εὐημερία. Γιατί «ἡ εργασία τῆς γυναίκας στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι οὔτε ἓνα λουσο μερικῶν διανοουμένων γυναικῶν οὔτε ἓνας πόρος πού χρησιμεύει γιά τήν τουαλέτα τών λοιπῶν. Εἶναι ἀνάγκη κοινωνική και φορεῖς προόδου τόσο οἰκονομικῶς ὅσο και ἀνθρωπιστικῶς».⁶

Σύμφωνα μέ τήν ἀνάλυση τῶν κυριότερων φεμινιστικῶν τάσεων τοῦ Μεσοπολέμου, οί γυναίκες βγήκαν ἀπό τό σπίτι γιά νά ἐργαστοῦν σπρωγμένες ἀπό τίς νέες κοινωνικές συνθήκες. Στήν ἀγορά ἐργασίας ὁμως ἀντιμετώπισαν διπλή ἐκμετάλλευση: ὡς ἐργαζόμενες και ὡς γυναίκες. Ἡ εργασία τους θεωρεῖται κατώτερη και πληρώνεται λιγότερο ἀπό τῶν ἀνδρῶν, ἀκόμη και ὅταν εἶναι ἴδια μέ τή δική τους. Γι' αὐτό, ὅσες συνειδητοποιοῦν τή θέση τους διεκδικοῦν ἰσότητα στήν εργασία, δηλαδή ἴση ἀμοιβή γιά ἴση εργασία και ἴσους ὅρους ἐργασίας και προαγωγῆς και γιά τά δύο φύλα:

«Ἡ κυριώτερη προσπάθεια τοῦ γυναικείου κινήματος ἀφορᾷ τήν βελτίωση τῆς θέσης τῆς γυναίκας πού ἀντιμετωπίζει μέ τήν ἀτομική της δουλειά τόν τραχύ ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Ἡ βιοπαλαίουσα γυναίκα, δοκιμάζει σκληρότερη ἐκμετάλλευση ἀπό τόν

4. «Ὁ Ἀγῶνας μας», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Α/1-2 (1923), σ. 1-2.

5. Λύ.[ρα] Θ.[εοδωροπούλου], «Τό πρόγραμμά μας», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Ε/70 (1928), σ. 1-2.

6. «Οί γυναίκες δημόσιοι ὑπάλληλοι», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Β/13 (1924), σ. 2.

ἀνδρα και γιαυτό εἶνε ἀναγκασμένη νά ἀγωνίζεται ὄχι μονάχα τόν ἐπαγγελματικό ἀγῶνα τῆς τάξης στήν ὁποία ἀνήκει ἀλλά και ἓνα ἀγῶνα ὡς γυναίκα κατά τοῦ ἀνδρικοῦ ἐγωῖσμου πού θέλει πάντα νά πιστεῦῃ ὅτι ἡ γυναικεία εργασία εἶνε κατώτερη ἀπ' τήν ἀνδρική ἢ και ἂν αὐτό δέ συμβαίνει πάντως πρέπει νά πληρώνεται μέ ἓνα ποσοστό τοῦ ἀνδρικοῦ ἡμερομισθίου. Καί ἐνῶ στόν ἐπαγγελματικό ἀγῶνα αὐτή ἀγωνίζεται μέ αὐτοθυσία γιά τά συμφέροντα τῆς τάξης πλάι στόν ἀνδρα, στόν ἄλλο ἀγῶνα πού βρίσκεται στήν ἀνάγκη νά κἀνη ἐνάντια στήν πρόσθετη ἐκμετάλλευση πού ὑφίσταται ἐξ αἰτίας τοῦ φύλου στό ὁποῖο ἀνήκει, ἀτυχῶς δέν βρίσκει πάντα ὑποστήριξη ἀπό τόν ἄρρενα συνάδελφό της. Γιαυτό ὅλες οί ἐργαζόμενες γυναίκες ὅταν συνειδητοποιοῦνται αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά προστατευθοῦν κάτω ἀπό τή σημαία τῆς φεμινιστικῆς ἰδεολογίας γιά νά διεκδικήσουν τά δικαιώματά τους».⁷

Οἱ γενικοί αὐτοί στόχοι, πού ἐναρμονίζονται μέ τούς ἀντίστοιχους τῶν διεθνῶν γυναικείων ὀργανώσεων, βρίσκουν σύμφωνες ὅλες τίς ὀργανωμένες δυνάμεις τῶν γυναικῶν στήν Ἑλλάδα. Ἡ τακτική, ὁμως, πού πρέπει νά ἀκολουθηθεῖ γιά νά ἐπιτευχθοῦν οἱ στόχοι αὐτοί ἀποτελεῖ ἀντικείμενο διαμάχης ἀνάμεσα στίς διάφορες τάσεις τοῦ φεμινισμοῦ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ συζήτηση ἐπικεντρώνεται γύρω ἀπό τή νομοθεσία γιά τήν προστασία τῆς γυναικείας ἐργασίας. Τό ζήτημα δέν τίθεται τότε γιά πρώτη φορά, οὔτε ἀφορᾷ μόνο τήν Ἑλλάδα. Συζητιέται ἐπί σειρά ἐτῶν σέ ὅλες τίς διεθνείς γυναικείες ὀργανώσεις. Ἀφορᾷ τά μέτρα

7. «Ἡ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας στή χώρα μας», *Φεμινιστική* 1 (1930), σ. 13.

πού καθιερώνουν ειδικές συνθήκες για την εργασία των γυναικών, με στόχο την ιδιαίτερη προστασία τους. Περιλαμβάνει και τις ήδη επικυρωμένες διεθνείς συμβάσεις που απαγορεύουν τη νυχτερινή εργασία γυναικών και ανηλίκων, την εργασία των γυναικών ορισμένες εβδομάδες πριν και μετά τον τοκετό, καθώς και ορισμένα επαγγέλματα ως εξαιρετικά βαριά και άθυγιεινά για τις γυναίκες.

Γιά να σχηματίσουμε τη διαμάχη αυτή —ή οποία παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των απόψεων που εκφράζουν οι φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα σχετικά με την εργασία των γυναικών—, θα μεταφερθούμε για λίγο στο διεθνή χώρο και θα αναφερθούμε στις σχετικές αποφάσεις που υιοθέτησαν τα συνέδρια των μεγάλων διεθνών γυναικείων οργανώσεων:

Τό Συνέδριο των Έθνικών Συμβουλίων, που έγινε στην Ουάσιγκτον τό 1925 και στο οποίο συμμετείχε τό Έθνικό Συμβούλιο των Έλληνίδων, πήρε τις ακόλουθες αποφάσεις σχετικά με την εργασία των γυναικών:

«Παρ. Η' Αποφάσεις για τά βιομηχανικά και επαγγελματικά ζητήματα:

1. Ζητεί ίσα δικαιώματα για τις γυναίκες στα διάφορα επαγγέλματα και όμοιους όρους προαγωγής.
2. Ζητεί την καθιέρωση της αρχής: "Ίση άμοιβή για ίση εργασία" που σημαίνει ότι η πληρωμή πρέπει να έχει για βάση την εργασία και όχι τό φύλο.
3. Ζητεί ή απαγόρευση στις έγκυες και τις μητέρες να εργάζονται μερικές βδομάδες πριν και μετά τον τοκετό να συνοδεύεται με επίδομα μητρότητας.
4. Είναι έναντιον κάθε περιορισμού στην εργασία των έγγάμων γυναικών».⁸

8. «Τό Συνέδριο των Έθνικών Συμβουλίων στη Βάσιγκτον», Ο Αγώνας της Γυναίκας Β/22-23 (1925), σ. 11-12.

Οι αποφάσεις είναι ρητές και δέν φαίνεται να δημιουργούν ιδιαίτερες διχογνωμίες στο έσωτερικό της όργάνωσης.

Στή Διεθνή Ένωση για τή Γυναικεία Ψήφο (Άλλιάνας) —τή μεγαλύτερη και πιό μαχητική γυναικεία όργάνωση, στην όποια υπάγεται ό Σύνδεσμος για τά Δικαιώματα της Γυναίκας— ή συζήτηση διεξάγεται με όξύτητα σέ όλόκληρη την περίοδο και διαμορφώνει δύο αντίθετες μεταξύ τους απόψεις. Τό έρώτημα διατυπώνεται ως έξης:

«Συμφέρεϊ ή προστατευτική νομοθεσία την εργαζόμενη γυναίκα; γίνεται μέ τό σκοπό να την εξασφαλίσει από την υπερχόπωση, από τούς ήθικούς κινδύνους της νυχτερινής εργασίας ή γίνεται από άντρίκιο άνταγωνισμό, για να κρατούν οι άντρες τις πιό καλοπληρωμένες δουλειές για τον έαυτό τους; Οι ίδιες οι εργατρίες τί γνώμη έχουν γι' αυτό; Πρέπει να ζητηθεί ή γνώμη τους; μπορούν να δώσουν οι εργατικές οργανώσεις μιá γνώμη υπεύθυνη, ή είναι οργανώσεις μιχτές, όπου επικρατεί ή γνώμη ή άντρίκια;».⁹

Τό ζήτημα επανέρχεται σέ κάθε συνέδριο της Άλλιάνας, χωρίς να έπιτυγχάνεται μιá όριστική συμφωνία. Οι σχετικές αποφάσεις του 9ου Συνεδρίου της Δ.Ε.Γ.Ψ. τό 1923 στη Ρώμη εκφράζουν μιá προσπάθεια εξισορρόπησης των απόψεων, που θα άποδειχθεί εξαιρετικά άσταθής και πρόσκαιρη:

«4. Ίση άμοιβή και δικαιώματα στην εργασία

Έπειδή έχει υπ' όψη τις οικονομικές άνάγκες και τούς ήθικούς λόγους που υποχρεώνουν τή γυναίκα να κερδίσει μέ την εργασία της τά μέσα της συντήρησης της και να εξασφαλίσει την άνεξαρ-

9. Άύρα Θεοδωροπούλου, «Η Διεθνή Ένωση για τή γυναικεία ψήφο», Ο Αγώνας της Γυναίκας Β/16 (1925), σ. 6.

τησία της, και έπειδή πιστεύει πώς η έργασία αυτή είναι σπουδαίο στοιχείο προαγωγής και πώς κανένας περιορισμός δέν πρέπει νά μπαίνει έξ αιτίας του φύλου του ατόμου αλλά πώς μονάχα πρέπει νά εξετάζεται η καλύτερη πάντα χρησιμοποίηση των φυσικών, ήθικων και διανοητικών ικανοτήτων και των γυναικών, και των άντρων, η Δ.Ε.Γ.Ψ. εκφράζει τις ακόλουθες εύχές:

α) Νά παίρνουν την ίδια επαγγελματική μόρφωση τά κορίτσια μέ τά αγόρια.

β) Νά μπορούν οι γυναίκες όπως και οι άντρες νά παίρνουν τις διοικητικές, δικαστικές, εκπαιδευτικές θέσεις, χωρίς νά λαμβάνεται υπ' όψη στους όρους της προαγωγής τό φύλο.

γ) Ό μισθός της γυναίκας νά είναι ίσος μέ τό μισθό του άντρός για ίση έργασία, δηλαδή οι άντρες και οι γυναίκες όταν κάνουν την ίδια έργασία ή κατέχουν τις ίδιες θέσεις νά παίρνουν την ίδια άμοιβή είτε η έργασία πληρώνεται κατά χρονικά όρια —μέ ήμερομίσθιο— είτε μέ τό κομμάτι.

δ) Νά αναγνωριστή τό δικαίωμα της γυναίκας στην έργασία και νά μή γίνεται κανένας διακανονισμός της έργασίας αν οι ενδιαφερόμενες γυναίκες δέν τον θέλουν.

Τά προστατευτικά μέτρα για τή μητρότητα νά είναι τέτοια πού νά μή βλάπτουν τά οικονομικά συμφέροντα των γυναικών και η μέλλουσα νομοθεσία της έργασίας νά εφαρμόζεται ανεξάρτητα από τό φύλο». ¹⁰

Αργότερα, στό Συνέδριο της Δ.Ε.Γ.Ψ. πού έγινε στό Παρίσι τό 1926, οι αποφάσεις παίρνουν σαφέστερο και πιό ρητό χαρακτήρα:

«Τό Συνέδριον τούτο θεωρεί ότι όλοι οι κανονισμοί και αι άπα-

10. «Αποφάσεις και εύχές του 3ου Συνεδρίου της Διεθνούς Ένώσεως για τή γυναικεία φήμη», Ό Άγιώνας της Γυναίκας Α/1-2 (1923), σ. 11.

γορεύσεις προς άληθή προστασίαν των έργατων πρέπει νά βασίζονται όχι επί της διαφοράς του φύλου, άλλ' επί της φύσεως της έργασίας, και ότι όποιαδήποτε διεθνής νομοθεσία έχουσα την διαφοράν του φύλου ως βάσιν δύναται μέν προσωρινώς νά φανή ώφέλιμος, η όριστική όμως εξέλιξις θά είναι αναμφιβόλως άνυπόφορος τυραννία, και θά έχη ως άποτέλεσμα την άπομόνωση των έργαζομένων γυναικών και την έπιβολήν νέων προσκομμάτων εις την έπιδεξιότητά των ως βιοπαλαιστών». ¹¹

Ακόμη και αν οι αποφάσεις αυτές λειτουργήσουν στην άρχή άρνητικά για όρισμένες κατηγορίες γυναικών, θεωρείται ότι αυτό δέν είναι παρά τό τίμημα της προόδου, έφ' όσον

«άπόλυτος ισότης και έλευθερία είναι τά μόνα μέσα σωτηρίας των γυναικών του μέλλοντος, για τας όποιās σήμεραν άγωνιζόμεθα και όχι διά μικρά και της ώρας συμφέροντα». ¹²

Αντίθετα, τό Διεθνές Συνέδριο Σοσιαλιστριών τό 1925, στό όποιο συμμετέχει η Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου ως εκπρόσωπος του Σοσιαλιστικού Όμίλου Γυναικών, καταλήγει σέ διαφορετικά συμπεράσματα:

«Η εξέλιξη της καπιταλιστικής κοινωνίας κράτησε τις γυναίκες σέ μία τέτοια έξάρτηση κοινωνική και σέ μία τέτοια ύποδεέστερη εκπαίδευση, ώστε η πολιτική και η οικονομική τους θέση είναι χειρότερη από την άνδρική.

Και μόλα ταύτα τά καθήκοντα και τά βάρη της μητρότητας θ' άπαιτούσαν μία προστασία και μία φροντίδα ειδική για

11. «Τό Έθνικόν Συμβούλιον των Έλληνίδων εις τό έν Παρισίους Συνέδριον της Διεθνούς Ένώσεως υπέρ της γυναικείας φήμης», Έλληνίς ΣΤ/6-7 (1926), σ. 126.

12. Στο ίδιο.

τις γυναίκες που εργάζονται για να ζήσουν. Είναι λοιπόν ανάγκη οι σοσιαλιστές να ζητήσουν όλα τα προστατευτικά μέτρα ως απαραίτητα για τους εργάτες, και ειδικότερα για τις εργάτριες, για να εξασφαλισθή η εύζωια στις μητέρες και τα παιδιά».¹³

Η διαμάχη γίνεται δεύτερη με την ίδρυση, τό 1929, του Διεθνούς Συμβουλίου της Άνοιχτης Πόρτας, που θέτει ως στόχο του την οικονομική χειραφέτηση των εργαζομένων γυναικών και την κατάργηση κάθε προστατευτικής νομοθεσίας για την εργασία των γυναικών στις διάφορες χώρες και στην Κ.Τ.Ε., όπου εδράζεται τό Διεθνές Γραφείο Έργασίας. Συγκεκριμένα, ό σκοπός της νέας διεθνούς αυτής οργάνωσης διατυπώνεται στό καταστατικό της ως εξής:

«Νά εξασφαλιστή στή γυναίκα ή έλευθερία της εργασίας και νά προστατεύεται ως εργάτρια μέ τους ίδιους όρους όπως και ό άντρας, και ή νομοθεσία που αναφέρεται στους όρους και τις ώρες της εργασίας, τή μισθοδοσία, τά προσόντα και τήν προαγωγή νά βασίζεται στό είδος της εργασίας και όχι στό φύλο του εργάτη. Νά εξασφαλίζεται στή γυναίκα, ανεξάρτητα από τήν περίπτωση γάμου ή τοκετού, τό δικαίωμα νά εργάζεται μέ άμοιβή, και κανένας νόμος ή κανονισμός νά μήν μπορεί νά της αφαιρέσει τό δικαίωμα αυτό».¹⁴

Η ίδρυση του Συμβουλίου της Άνοιχτης Πόρτας προκάλεσε τή σφοδρή αντίδραση των σοσιαλιστικών οργάνώσεων και των εργατικών ενώσεων. Γι' αυτές, οι προστατευτικοί νόμοι για τήν εργασία των γυναικών εντάσσονται στό πλαίσιο της εργατικής νομοθεσίας,

13. Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Τό διεθνές συνέδριο των σοσιαλιστριών», Έλληνική Ε/11 (1925), σ. 233.

14. «Τό Συμβούλιο της Άνοιχτης Πόρτας», Ο Άγώνας της Γυναίκας Ε/102 (1929), σ. 2-3.

καρπό πολύχρονων και αιματηρών αγώνων των εργαζομένων όλου του κόσμου. Οι φεμινιστικές οργανώσεις που ζητούν τήν κατάργηση τους κατηγορούνται ότι άγνοούν τις συνθήκες στις όποιες δουλεύουν οι γυναίκες, γιατί άπαρτίζονται από άστές που δέν χρειάστηκε ποτέ νά εργαστούν για νά ζήσουν. Σύμφωνα μέ τήν ίδια συλλογιστική, ό φεμινισμός, προϊόν των ιδιαίτερων συμφερόντων των γυναικών της άστικής τάξης, αφού έξαντλήθηκε στή διεκδίκηση της ψήφου, άναζητά νέο πεδίο δραστηριοτήτων και έτσι στρέφεται έναντιον των εργαζομένων γυναικών, τις όποιες ύποτίθεται ότι ύπερασπίζεται. Αντίθετα, οι εργαζόμενες γυναίκες έχουν άπόλυτη ανάγκη ειδικής προστασίας, ώστε νά μπορέσουν νά άνταπεξέλλουν στό διπλά καθήκοντά τους, ως εργαζόμενες και ως μητέρες και σύζυγοι.¹⁵

Δέν είναι χωρίς ένδιαφέρον τό γεγονός ότι ή σχετική προβληματική των σοσιαλιστικών οργάνώσεων συναντά εδώ τά έπιχειρήματα ύπέρ της προστατευτικής νομοθεσίας, που προβάλλουν τά συντηρητικά γυναικεία σωματεία, και τά όποια στηρίζονται στήν άδύνατη φύση των γυναικών και στό φυσικό τους προορισμό που είναι ό γάμος και ή μητρότητα.

Η διαμάχη γύρω από τήν προστατευτική νομοθεσία της γυναικείας εργασίας συνιστά ένα έπιπλέον πεδίο άντιπαράθεσης των δυνάμεων του φεμινισμού και του σοσιαλισμού, στήν περίοδο που εξετάζουμε.

Τό ζήτημα του προστατευτισμού θά βρεθεί στό έπίκεντρο των προ-

15. Για τή διαμάχη αυτή βλ. Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Τά διδάγματα ενός Συνεδρίου», Έλληνική Θ/8-9 (1929), σ. 186-191. «Η Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου των σοσιαλιστριών», Σοσιαλιστική Ζωή Β/17 (1930), σ. 80 και β' μέρος 18 (1930), σ. 95. έπίσης «Η αντίδραση κατά της προστατευτικής νομοθεσίας για τή γυναίκα», Σοσιαλιστική Ζωή Β/19 (1930), σ. 109-112.

βληματισμών που αναπτύσσουν και οι ελληνικές γυναικείες οργανώσεις. Δεν θά έπρεπε νά ιδωθεί ως άπλη μεταφορά στά καθ' ήμās ενός προβλήματος που μπορεί νά πεί κανείς ότι στό κάτω-κάτω δέν άφορα ιδιαίτερα τήν ελληνική πραγματικότητα. Καί αυτό γιά δύο κυρίως λόγους. Άφενός, γιατί ή αντίληψη που διαμορφώνει κάθε τάση σχετικά μέ τήν εργασία τών γυναικών συνδέεται μέ τή γενικότερη θεωρία της γιά τό περιεχόμενο του φεμινισμού και τά μέσα που πρέπει νά υιοθετηθούν γιά τήν επίτευξη τών στόχων του. Καί, άφετέρου, γιατί ή σχετικά περιορισμένη, έστω, ανάπτυξη τών γυναικείων παραγωγικών δυνάμεων έχει ήδη θέσει τό ζήτημα και στην Έλλάδα.

Ύπέρ της προστατευτικής νομοθεσίας δέν τίθενται μόνο κάποιες γυναικείες οργανώσεις, αλλά και ή Γ.Σ.Ε.Ε. και διάφορες εργατικές ενώσεις. Άκόμη, σχετικά αίτήματα προβάλλουν όρισμένες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών.¹⁶ Θεωρούμε, λοιπόν, σκόπιμο νά δούμε πώς διατυπώνει τά αντίστοιχα επιχειρήματα ή καθεμία από τίς κυριότερες τάσεις του ελληνικού φεμινισμού της έποχής.

Η άποψη που ύποστηρίζει και προβάλλει ό Σύνδεσμος γιά τά Δικαιώματα της Γυναίκας είναι σαφής:

«Η γυναίκα σήμερα θέλει *ισότητα και δικαιοσύνη*. Καί δείχνει τόση πίστη στόν άγώνα της και τόση αξιοπρέπεια, ώστε άρνείται και κάθε *προνόμιο* που μπορεί νάχη ως γυναίκα, κάθε είδους προστασία...».¹⁷

Γιά τό Σύνδεσμο ή θέση αυτή δέν πηγάζει μόνο από λόγους άρ-

16. Γιά τό αίτημα που διατυπώνουν οι δασκάλες σχετικά μέ τήν έθελούσια έξοδο από τήν ύπηρεσία σέ περίπτωση γάμου, μετά τή συμπλήρωση 15ετίας και τήν ανάλογη συνταξιοδότηση, καθώς και γιά τή διαμάχη γύρω από αυτό, βλέπε παρακάτω σ. 88.

17. Αύρα Σ. Θεοδωροπούλου, «Άπό τό γυναικείο Συνέδριο της Ρώμης», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* Α/1-2 (1923), σ. 2-4.

χής. Έχει άμεση σχέση μέ τήν ισότητα που διεκδικούν οι γυναίκες στην εργασία. Κάθε περιορισμός που δέν στηρίζεται στή φύση της εργασίας, αλλά στό φύλο τών εργαζομένων, άκόμη και όταν συνιστά προνόμιο, στρέφεται εναντίον τών γυναικών, γιατί δημιουργεί δυσμενέστερους γι' αυτές όρους στην άγορά εργασίας.

«Η ειδική προστασία της γυναικός τήν θέτει εις κατωτέραν οικονομικήν θέσιν του άνδρός. (...) Άν ή γυναίκα μέ τās άπαγορεύσεις που τίς επιβάλλει ή ιδιαίτερα προστασία δέν είναι εις θέσιν νά εκλέξη τό επάγγελμά της, τό είδος της εργασίας ή τόν χρόνον της εργασίας αυτής, είναι βέβαιον ότι δέν θά κερδίση όσα ό άνδρας που έχει αυτήν τήν έκλογήν».¹⁸

Άντί νά ζητούν ειδικά προστατευτικά μέτρα, οι γυναίκες πρέπει νά άγωνιστούν γιά νά καθιερωθούν καλύτεροι όροι γιά όλους: κοινό κατώτερο όριο μισθού —γιά νά μειωθεί έτσι ό ανταγωνισμός μεταξύ τών φύλων, που όφειλεται στή φθηνή εργασία τών γυναικών—, όκτάωρο, άπαγόρευση γιά όλους όρισμένων εξαιρετικά άνθυγιεινών εργασιών, μείωση του όριου συντάξεως και άλλα μέτρα κοινά γιά όλους τούς εργαζόμενους.

Τό Έθνικό Συμβούλιο τών Έλληνίδων, από τό δεύτερο κιόλας τεύχος του περιοδικού του *Έλληνίς*, εκφράζει μιά έντελώς διαφορετική άποψη:

«Μέ εύγνωμοσύνην σήμερα δεχόμεθα τά προστατευτικά μέτρα της νομοθεσίας, μέ τήν επιφύλαξιν όμως, έν όσω αναπτυσσόμε-

18. Άπό τήν εισήγηση της Μαρίας Σβώλου στην προπαρασκευαστική συνέλευση της Έπιτροπής γιά τους όρους εργασίας γιά τούς άνδρες και τίς γυναίκες στό Συνέδριο της Άλλιάνας που έγινε στό Παρίσι τό 1926. Βλ. *Έλληνίς* ΣΤ/6-7 (1926), σ. 126.

θα ήθικώς και διανοητικώς, να αίρωνται οι προστατευτικοί νόμοι και να αναπληρούνται δι' άφομοιωτικῶν». ¹⁹

Ἡ τακτική τῆς σταδιακῆς διεκδίκησης πού ἀκολουθεῖ τό Συμβούλιο στό θέμα τῆς ψήφου ἐφαρμόζεται καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐργασία. Σύμφωνα μέ τή λογική πού διέπει αὐτή τήν τακτική, ἡ ὑποδούλωση τῶν γυναικῶν ἐπί αἰῶνες τίς μετέτρεψε σέ ἀδύναμα ὄντα πού ἔχουν ἀνάγκη προστασίας. Γιά νά μπορέσουν νά σταθοῦν ἴσες στό πλευρό τῶν ἀνδρῶν, πρέπει πρῶτα νά μορφωθοῦν, νά ἀποκτήσουν ἐπαγγελματική συνείδηση καί κοινωνική ὠριμότητα καί νά ἀνυψώσουν τό πνευματικό καί ἠθικό ἐπίπεδο τοῦ φύλου τους. Τότε μέ τήν ποιότητα τῆς ἐργασίας τους θά κατακτήσουν ἐπάξια τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἀνδρῶν. Μόνον ἔτσι θά μπορέσουν ἀποτελεσματικά καί πειστικά νά διεκδικήσουν ἴσους μέ αὐτούς ὄρους στήν ἐργασία, χωρίς συγχρόνως νά παραμελήσουν τόν κυριότερο κοινωνικό τους προορισμό, πού εἶναι ἡ μητρότητα. ²⁰

Μέ πολλές ἀπό τίς ἀπόψεις αὐτές συμφωνεῖ καί ἡ *Σοσιαλιστική Ζωή*, ὄργανο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Γυναικῶν. Γι' αὐτήν, ἡ οἰκονομική ἐκμετάλλευση πού ὑφίστανται οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ αἰτιολογία γιά τήν ὑπαρξη προστατευτικῶν νόμων. Ἀπό τίς σελίδες τῆς *Σοσιαλιστικῆς Ζωῆς* στηλιτεύονται ἐπανελημμένα οἱ ἀπόψεις τοῦ λεγόμενου «ἀστικοῦ φεμινισμοῦ», τόν ὁποῖο ἐνσαρκώνει γιά τό περιοδικό ὁ Σύνδεσμος γιά τά Δικαιώματα τῆς Γυναίκας. ²¹ Οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες καλοῦνται νά ὀργανωθοῦν στά μεικτά ἐπαγγελματικά σωματεῖα καί νά συμπαραταχθοῦν μέ τίς δυνάμεις πού μάχονται γιά τό σοσιαλισμό, γιατί αὐτός ἀποτελεῖ τή μοναδική διέξοδο γιά τήν ἐπιλυση τῶν προβλημάτων τους. Σύμφωνα μέ

19. Σοφία Ἀντωνιάδου, «Ἀντί προλόγου», *Ἑλληνίς* Λ/2 (1921), σ. 47-48.

20. *Στό ἴδιο*.

21. «Ἡ ἀντίδραση κατά τῆς προστατευτικῆς νομοθεσίας γιά τή γυναῖκα», *Σοσιαλιστική Ζωή* Β/19 (1930), σ. 109-112.

τήν Ἀθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, οἱ γυναῖκες ἀντιμετωπίζουν ἐπιπλέον προβλήματα στήν ἐργασία τους γιατί, δουλεύοντας χωρίς κοινωνικό ἰδανικό, δέν εἶναι ἀρκετά ἀποδοτικές, ἀλλά οὔτε διεκδικοῦν τά δικαιώματά τους. Μόνο μέ τήν καλή ποιότητα τῆς ἐργασίας τους θά πείσουν τούς ἀνδρες ὅτι ἔχουν δικαίωμα νά παραμείνουν σέ αὐτήν. ²²

Μακριά ἀπό τή φεμινιστική προβληματική, οἱ κομμουνίστριες δέν μένουν ὡστόσο τελείως ἀνεπηρέαστες ἀπό αὐτήν. Στά σπάνια κείμενα πού ἀπευθύνονται στίς ἐργαζόμενες γυναῖκες καί τίς προτρέπουν νά ὀργανωθοῦν στίς γραμμές τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς —ἄχι χωρίς κάποια ἔκπληξη— ρητές ἀναφορές στή διπλή σκλαβιά τῆς ἐργάτριας στή δουλειά καί στό σπίτι. Κείμενα προπαγανδιστικά, δέν ἀντιμετωπίζουν συνήθως ἐπιμέρους θέματα, οὔτε ἀσχολοῦνται μέ μεταρρυθμιστικοῦ τύπου βελτιώσεις τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, ὅπως εἶναι οἱ προστατευτικοί νόμοι, ἀλλά κατά τό πρότυπο τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης ἐπαγγέλλονται τήν ἐξουσία τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἀγροτῶν στή μελλοντική Σοβιετική Ἑλλάδα. ²³

«Στίς κεφαλαιοκρατικές χώρες ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα εἶναι καταδικασμένη σέ διπλή σκλαβιά. Γιά τοῦτο οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες πρέπει ν' ἀγωνιστοῦν ὄχι μόνο γιά οἰκονομική, μά καί γιά κοινωνική ἰσότητα. Μ' ἄλλα λόγια πρέπει ν' ἀγωνιστοῦν μαζί μέ τήν ἐργατική τάξη ἐνάντια στούς κεφαλαιοκράτες, γιά τήν ἀνατροπή τῆς ἐξουσίας τους, γιά τήν ἐξουσία τῶν ἐργατῶν καί ἀγροτῶν, πού μόνη αὐτή μπορεῖ νά τίς δώσει ἴσα δικαιώματα, νά τίς ἀπελευθερώσει ἀπ' τήν οἰκονομική καί σπιτική σκλα-

22. Ἀθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, «Χωρίς κοινωνικό ἰδανικό», *Σοσιαλιστική Ζωή* Β/15 (1929), σ. 46-47.

23. Πολυξένη, *Ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα καί τό Κομμουνιστικό Κόμμα*, Ἀθήνα 1934, σ. 37.

βιά κι απ' όλους τούς παληωμένους νόμους και προλήψεις». ²⁴

Τό παράδειγμα πού εικονογραφεί καλύτερα τίς διαφορετικές προσεγγίσεις στό ζήτημα τών προστατευτικών νόμων γιά τή γυναικεία εργασία είναι ή διαμάχη γύρω από ένα αίτημα. Πρόκειται γιά τό αίτημα τών διδασκαλισσών νά έχουν τό δικαίωμα νά αποχωρήσουν από τήν υπηρεσία, έφόσον είναι παντρεμένες, μετά τή συμπλήρωση 15ετίας μέ τήν ανάλογη συνταξιοδότηση, και τό όποιο διατυπώνουν τό 1928 οι δημοδιδασκάλισσες Χανίων μέ υπόμνημά τους πρós τούς ύπουργούς Παιδείας και Οίκονομικών και τόν Πρόεδρο τής Βουλής τών Έλλήνων. Ή επιχειρηματολογία πού αναπτύσσουν στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι γυναίκες έχουν φύσει μειωμένη δύναμη και άντοχή, και στην υπεράσπιση του κυριότερου κοινωνικού προορισμού τους πού είναι ή μητρότητα. ²⁵ Τό αίτημα τών διδασκαλισσών υποστηρίζει τόσο τό Έθνικό Συμβούλιο όσο και ό Σοσιαλιστικός Όμιλος μέ συνεχή άρθρογραφία τής Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου. ²⁶

Ή αντίδραση του Συνδέσμου είναι άμεση. Από τίς στήλες του Άγώνα προειδοποιεί ότι ή επίκληση ειδικών προνομίων ενέχει σοβαρούς κινδύνους γιά τίς εργαζόμενες γυναίκες και καλεί τίς δασκάλες νά αγωνιστούν μέσα από τό συνδικαλιστικό τους όργανο γιά κοινή μείωση του χρόνου εργασίας και τών άνδρών και τών γυναικών. ²⁷ Όταν, έξαιτίας τής παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, τό 1931 θά

24. Στο ίδιο, σ. 20.

25. Βλ. τό υπόμνημα στην Έλληνίδα Η/2 (1928), σ. 26-28.

26. Άθ. Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Και πάλιν τό διδασκαλικό ζήτημα», Έλληνίς Η/11 (1928), σ. 233-234, στο ίδιο Θ/3 (1929), σ. 63-64 και Α. Γ. Γ., «Ή ίδια πάντα αξιοθρήνητα τακτική», Σοσιαλιστική Ζωή Γ/32 (1931), σ. 318.

27. Λύ. Θ., «Προστασία», Ο Άγώνας τής Γυναίκας Ε/80 (1928), σ. 1-2.

κατατεθεί νομοσχέδιο στην Βουλή πού προβλέπει τήν αναγκαστική έξοδο από τήν υπηρεσία τών παντρεμένων διδασκαλισσών, μέ μόνη τήν καταβολή αποζημίωσης, ό Άγώνας θά επικαλεστεί τίς προειδοποιήσεις του τών προηγούμενων χρόνων και θά καταγγελλει όσους υπέθαλψαν τή λογική τών προνομίων. Ή διαμάχη θά κορυφωθεί. ²⁸

Τό νομοσχέδιο θά άποσυρθεί τελικά, κυρίως έξαιτίας τών οικονομικών δαπανών πού θά άπαιτούσε ή εφαρμογή του. Τό ζήτημα, όμως, πού τέθηκε μέ τό αίτημα τών ίδιων τών διδασκαλισσών και κορυφώθηκε μέ τήν κατάθεση του νομοσχεδίου περιλαμβάνει και ένα άλλο όζύτατο γιά τήν εποχή θέμα: πρόκειται γιά τήν εργασία τών παντρεμένων γυναικών.

Στό θέμα αυτό όλες οι όργανώσεις, τόσο στην Έλλάδα όσο και στο έξωτερικό, είναι σύμφωνες: νά καταργηθούν όλοι οι περιορισμοί πού τίθενται στην εργασία τών παντρεμένων γυναικών. Τά κρούσματα είναι άλλεπάλληλα. Από τό νόμο γιά τίς τηλεφωνήτριες τό 1908 ²⁹ ως τό νέο έσωτερικό κανονισμό τής Έθνικής Τραπεζής τό 1931, ³⁰ οι παντρεμένες γυναίκες βρίσκονται σε συνεχή διωγμό στον επαγγελματικό χώρο. Στην Εύρώπη ή κατάσταση επιδεινώνεται μέ τήν άνοδο του φασισμού και του ναζισμού — πού θέλουν τή γυναίκα στο σπίτι — ό αντίκτυπος φτάνει και στην Έλλάδα. ³¹ Όλα τά σωματεία συμφωνούν ότι ό μόνος τρόπος γιά νά αντιμετωπίσουν οι γυναί-

28. Μ. Σβώλου, «Ή δασκάλα μητέρα», Ο Άγώνας τής Γυναίκας Ζ/139 (1931), σ. 1-2 και «Τό υπόμνημα του Συνδέσμου γιά τή δασκάλα μητέρα», στο ίδιο, σ. 3-4.

29. Νόμος ΓΣΟΖ/8 Άπριλίου 1908, ΦΕΚ 84 (17.4.1908), όπου σύμφωνα μέ τό άρθρο 9, παράγρ. 1: «Αί τηλεφωνήτριαι άκυλύονται τής υπηρεσίας μόνον κατά τās έπομένας περιπτώσεις: (...) ε΄) Έν περιπτώσει τελείσεως γάμου».

30. Άρθρο 4, παρ. 2: «Δακτυλογράφοι τής Τραπεζής προσλαμβάνονται μόνον γυναίκες άγαμοί, άπολυόμεναι άυτοδικαίως τής υπηρεσίας εάν θλωσιν εις γάμον». Βλ. Πρακτικά του Γενικού Συμβουλίου τής Έθνικής Τραπεζής τής Έλλάδος, σ. 16, στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

31. Βλ. «Έκκλησις του Διεθνούς Συνδέσμου γιά τήν πολιτική χειραφέτηση τών γυναικών. Πρós τίς γυναίκες όλου του κόσμου», Έλληνίς ΙΔ/8-9 (1934), σ. 172.

κες αυτή την άπειλή, αλλά και τούς άλλους περιορισμούς που τίθενται στην εργασία τους, είναι η όργανωση και η μαχητική διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

Όστόσο, σέ ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου, κοινή είναι η διαπίστωση ότι οι εργαζόμενες γυναίκες δεν οργανώνονται. Οι εκκλήσεις προς τις γυναίκες να αγωνιστούν για τα δικαιώματά τους δεν σταματούν. Η παθητικότητα και η μοιρολατρία με την οποία αντιμετωπίζουν τη ζωή τους και την εργασία τους δεν τους επιτρέπουν να προστατευθούν εγκαίρως από όλους τούς κινδύνους που τις απειλούν ακριβώς επειδή είναι γυναίκες. Και οι κίνδυνοι αυτοί είναι πολλοί. Κράτος, εργοδότες και συνδικάτα θέτουν, ο καθένας για τό δικό του συμφέρον και με τά δικά του μέσα, συνεχώς εμπόδια στην εργασία των γυναικών.

Εκτός από όρισμένες κατηγορίες εργατριών —όπως οι καπνεργάτριες, που είναι από παλαιότερα συνδικαλισμένες—, οι υπόλοιπες εργαζόμενες αρχίζουν να οργανώνονται στά τέλη της δεκαετίας του '20, όταν εξαιτίας της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και της άνεργίας ή θέσης τους στην αγορά εργασίας γίνεται εξαιρετικά επισφαλής. Και αναφερόμαστε, φυσικά, πάντα σέ περιορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, δασκάλες, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά. Οι αναφορές της έπόπτριας εργασίας Α. Μακροπούλου για τις εργάτριες στίς βιοτεχνίες και τις βιομηχανίες —σπάνιες στό είδος τους—,³² αναδεικνύουν μία άλλη πλευρά της έκμετάλλευσης που ύφιστανται οι εργαζόμενες γυναίκες σέ όλους τούς τομείς. Έκει τό επίπεδο όργανωσης είναι ακόμη χαμηλότερο.

32. Βλ. «Η γυναίκα στην εργασία. Οι όροι της εργασίας των γυναικών εις τά μεταξουργεία», *Ό Αγώνας της Γυναίκας* Ε/61 (1928), σ. 3-4 και 6· Άννα Μακροπούλου. «Η γυναίκα στην εργασία. Πώς εργάζεται ή Έλληνίδα σέ πέντε μεγάλες βιομηχανίες», *στό ίδιο* Ε/70 (1928), σ. 3-4 και 6-7· Άννα Μακροπούλου, «Από την εργασία της γυναίκας», *στό ίδιο* ΣΤ/115 (1930), σ. 3-4 και 6.

Τά έντυπα των γυναικείων όργανώσεων προβάλλουν και υποστηρίζουν κάθε εργασιακή διεκδίκηση των γυναικών, έντάσσοντάς την στή γενικότερη φεμινιστική προβληματική της κάθε τάσης. Η σχετική άρθρογραφία συχνά περιγράφει άπλως με τά μελανότερα χρώματα τίς δυσμενείς συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες σέ διάφορους κλάδους. Άλλοτε πάλι προβάλλει συγκεκριμένα αίτήματα όρισμένων κυρίως επαγγελματικών κατηγοριών, όπως είναι οι υπάλληλοι και οι ελεύθεροι επαγγελματίες. Η θέση των γυναικών υπαλλήλων, ιδίως, είναι ένα από τά θέματα που επανέρχονται με τή μεγαλύτερη συχνότητα. Δημόσιοι, ιδιωτικοί ή τραπεζικοί υπάλληλοι, οι γυναίκες είτε δεν έχουν πρόσβαση στίς περισσότερες άνωτερες θέσεις, είτε δεν γίνονται δεκτές στούς διαγωνισμούς ακόμη και όταν έχουν τά ίδια προσόντα με τούς άνδρες, ή πληρώνονται λιγότερο από αυτούς για τήν ίδια εργασία. Τό όκτάωρο καταπατείται συστηματικά, ή καχυποψία των άνδρων συναδέλφων είναι εκδηλη, ή φυματίωση έλλοχεύει. Οι γυναικείες όργανώσεις προσπαθούν να προωθήσουν λύσεις γι' αυτά και για άλλα ζητήματα —όπως ή άπαγόρευση στίς γυναίκες να δικηγορούν, ή άνεργία των νοσοκόμων του στρατού, ό υπερβολικός φόρτος εργασίας στίς τηλεφωνήτριες και άλλα πολλά— συντάσσουν κοινά υπομνήματα και αναδεικνύουν κάθε όργανωτική πρωτοβουλία.

Στίς αρχές της δεκαετίας του '30 θά δημιουργηθούν οι πρώτες κοινές έπιτροπές υπεράσπισης των συμφερόντων των εργαζόμενων γυναικών, συχνά με τήν καθοδήγηση των γυναικείων σωματείων.³³

33. Η.χ. ή Έπιτροπή Άμύνης των συμφερόντων των γυναικών υπαλλήλων, που ιδρύθηκε τό Μάιο του 1932 με πρωτοβουλία του Συνδέσμου· βλ. «Εργασίες του Συνδέσμου», *Ό Αγώνας της Γυναίκας* Η/158 (1932), σ. 3-4. Έπίσης ή Έπιτροπή Γυναικών Δημοσίων Υπαλλήλων Άθηνών, τήν όποία ίδρυσαν τό Φεβρουάριο του 1936 250 αντιπρόσωποι από όλες τίς δημόσιες ύπηρεσίες· βλ. «Η Όργάνωση των γυναικών Δημοσίων Υπαλλήλων», *Ό Αγώνας της Γυναίκας* Ι/199-200 (1936), σ. 8-9.

Θά οργανωθούν δημόσιες συγκεντρώσεις, θά υποβληθούν άλλεπάλληλες διαμαρτυρίες και υπομνήματα, αλλά ή κίνηση αυτή θά έχει περιορισμένη αποτελεσματικότητα.

Σέ όλόκληρη τήν περίοδο του Μεσοπολέμου οι γυναίκες δέν θά καταφέρουν νά ένσωματωθούν στην αγορά εργασίας επιβάλλοντας τήν παρουσία τους ως αποτελεσματική και μόνιμη, ούτε νά εξασφαλίσουν ίσους όρους μέ τούς άνδρες. Η εργασία τους θά παραμείνει δεύτερης κατηγορίας, πρόσκαιρη και συμπληρωματική του οικογενειακού εισοδήματος. Και σάν τέτοια θά ικανοποιήσει τόσο τίς ανάγκες για φθινό και υπάκουο εργατικό δυναμικό όσο και τίς απαιτήσεις για σταθερότητα της οικογένειας, μέ σαφή κατανομή καθηκόντων και ζωτικού χώρου. Οι γυναίκες θά δουλέψουν σέ όλα τά επαγγέλματα, κάτω από όποιοσδήποτε συνθήκες, εισακούοντας ελάχιστα στά κελεύσματα και τίς προτροπές των φεμινιστριών. Και τό δράμα τους θά παραμείνει ή οικογενειακή πληρότητα μέσα από τό γάμο, πού θά τους επιτρέψει νά αποδεσμευτούν από τήν κοινωνική υποβάθμιση πού αντιπροσωπεύει για τίς περισσότερες ή εργασία, ώστε νά άφοσιωθούν στον κύριο —όπως πιστεύουν όλοι— προορισμό τους, τή μητρότητα.

ΤΑ ΟΡΙΑ

Η φεμινιστική κίνηση του Μεσοπολέμου δέν πέτυχε τούς στόχους της. Οι πολύχρονοι αγώνες για ίσοπολιτεία των γυναικών εκείνης τής περιόδου δέν δικαιώθηκαν. Οι φεμινίστριες τής εποχής όχι μόνο απέτυχαν νά επιβάλουν τίς νομοθετικές μεταρρυθμίσεις πού θά τους εξασφάλιζαν μία δίκαιη και ισότιμη θέση στην κοινωνία, αλλά και δέν κατόρθωσαν νά πείσουν περισσότερες γυναίκες για τήν ιδιαιτερότητα τής κοινωνικής τους θέσης και νά τίς κινητοποιήσουν σέ έναν αγώνα για τήν κατάκτηση των δικαιωμάτων τους.

Ο έκπαισμός του φιλελευθερισμού —ως πολιτικής ιδεολογίας, αλλά και ως πολιτικής πρακτικής— στον όποιο είχαν βασιστεί οι αναλύσεις του φεμινισμού, αλλά και ή εξέπλωση τής σοσιαλιστικής ιδεολογίας, τοποθετούσαν τό ζήτημα των γυναικών σέ νέες βάσεις: δλο και περισσότερες γυναίκες πείθονταν ότι ή κατάκτηση τής ίσοπολιτείας και ή ανάπτυξη τής ατομικότητας κάθε γυναίκας δέν μπορούσε νά πραγματοποιηθεί χωρίς ριζική κοινωνική αλλαγή. Ταυτόχρονα, ή άνοδος του φασισμού και ό κίνδυνος του πολέμου επέβαλλαν νέες προτεραιότητες και απαιτούσαν τή μεγαλύτερη δυνατή συμπαράταξη δυνάμεων για τή διάσωση τής δημοκρατίας και τής ειρήνης. Γνωστές πρωτεργάτριες του κινήματος έγκαταλείπουν τίς γυναίκες οργανώσεις και στρατεύονται στό ΚΚΕ.

Όμως τό δράμα του σοσιαλισμού έθετε για μία ακόμη φορά τά ιδιαίτερα προβλήματα των γυναικών σέ δεύτερη μοίρα. Παρόλο πού τούς επέτρεπε νά προσβλέπουν σέ μία πλήρη κοινωνική ένταξη μέ

ισότιμους δρους, παρέπεμπε τή λύση τών προβλημάτων τους στη μέλλουσα κοινωνία, πού θά χιζόταν μετά τήν ιδιοποίηση από τήν εργατική τάξη τών μέσων παραγωγής και τήν κατάργηση τής ατομικής ιδιοκτησίας, και άναιρούσε έτσι τόν έπείγοντα χαρακτήρα τών γυναικείων αίτημάτων.

Στίς συνθήκες αυτές, δύο μόνον έπιλογές είχαν οι γυναίκες πού στρατεύθηκαν στό φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου: Ή νά συνθηκολογήσουν και νά συμβιβαστούν, επιστρέφοντας στόν παραδοσιακά περιορισμένο ζωτικό τους χώρο, άποποιούμενες κάθε πολιτική διάσταση στην κοινωνική τους πρακτική. Ή νά ύπαγάγουν συνειδητά τόν άγώνα τους στους εύρύτερους στόχους τής δημοκρατίας, τής ειρήνης και του σοσιαλισμού, προσπαθώντας νά περισώσουν ό,τι ήταν δυνατόν από τήν ιδιαιτερότητά τους. Ή εϋθραυστη αυτή διεκυστίνδα, πού χαρακτηρίζει τά τελευταία χρόνια τής δραστηριότητας του Συνδέσμου, δέν μπορούσε νά όδηγήσει μακριά. Άνέβαλε άπλως για λίγο τήν άπορρόφηση τών γυναικείων αίτημάτων στις νέες προτεραιότητες τών κοινωνικών άγώνων.

Πού όφελεται, όμως, αυτή ή άποτυχία του μεσοπολεμικού φεμινισμού; Είναι άραγε μόνο άποτέλεσμα τής συγκυρίας μέσα στην οποία αναπτύχθηκε ή συνδέεται μέ τήν έμβέλεια και τήν προοπτική τών ίδιων του τών αναλύσεων; Μπορούμε σήμερα νά πούμε ότι ή τύχη πού είχε τό γυναικείο κίνημα στό Μεσοπόλεμο —και όχι μόνο στην Ελλάδα—, έκτός από τίς πολλαπλές δυσμενείς συνθήκες τής συγκυρίας, καθορίστηκε κυρίως από τούς ίδιους τούς στόχους και τή στρατηγική του φεμινισμού τής έποχής.

Ό φεμινισμός του Μεσοπολέμου δέν μπόρεσε νά άποκτήσει εύρύτερη κοινωνική διάσταση —και δέν ήταν δυνατόν άντικειμενικά νά μπόρσει—, γιατί, προσδιορισμένος από τήν έποχή του, δέν κατόρθωσε νά ύπερβεί τό ζήτημα τής ίσοπολιτείας τών γυναικών και νά θέσει σέ άμφισβήτηση τό «φυσικό» προορισμό τών δύο φύλων. Άντίθετα, οι φεμινίστριες τής περιόδου στήριζαν συχνά τίς διεκδικήσεις τους στα ιδιαίτερα «φυσικά» χαρακτηριστικά τών γυναικών. Ή έπίμονη δια-

βεβαίωση ότι ό φεμινισμός δέν θέτει σέ κίνδυνο τήν οικογένεια, αλλά αντίθετα τήν ένδυναμώνει, γιατί σύμφωνα μέ τή λογική του ό γάμος πρέπει νά συνδέει δύο άτομα ίσότιμα, αξιοπρεπή και συνεργάσιμα· ή έπίκληση τής έμφυτης νοικοκυροσύνης τών γυναικών ως στοιχείου πού άποδεικνύει τά όφέλη πού θά έχει ή πολιτεία άν τούς παραχωρήσει τή δημοτική ψήφο· ή στενή σύνδεση τών γυναικείων αίτημάτων μέ ό,τι σχετίζεται μέ τά παιδιά· ή ταύτιση, τέλος, τής μητρότητας, ως φυσικού προορισμού κάθε γυναίκας, μέ τόν πόθο για τήν ειρήνη, είναι παραδοχές πού προσδιόρισαν από τήν αρχή ως τό τέλος τής περιόδου τίς αναλύσεις και τήν προβληματική τών φεμινιστριών.

Ή τομή μέ τήν προηγούμενη γενιά, πού ανάμεσα στ' άλλα εκφράστηκε και μέ τήν ανάπτυξη έννοιών όπως ό συλλογικός άγώνας, ή κοινωνική συνείδηση, ή γυναικεία πολιτική, τό δικαίωμα στην εργασία, έννοιες στις όποιες οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου έδωσαν νέο περιεχόμενο, έμεινε άτελής. Γιατί ό φεμινιστικός λόγος διατήρησε τήν άναφορά στό «φυσικό» προορισμό τών γυναικών, δηλ. δέν άμφισβήτησε τό ρόλο τους ως νοικοκυρές και μάνες.

Χωρίς όμως τήν άμφισβήτηση τών παραδοσιακών κοινωνικών ρόλων, χωρίς μία έρμηνεία τής ιδιαίτερης κοινής μοίρας όλων τών γυναικών, οι φεμινίστριες αυτής τής περιόδου δέν ήταν δυνατόν νά διατυπώσουν ένιαία στρατηγική πού νά περιλαμβάνει όλες τίς γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία. Στα κείμενά τους τίς χωρίζουν συχνά σέ δύο στρατόπεδα, στις τίμιες βιοπαλαίστριες, εργαζόμενες ή νοικοκυρές, και στα «όκηνηρά παράσιτα», αυτές πού επιλέγουν τήν εύκολη ζωή τής σκλαβιάς στόν άνδρα. Ήρωοποιούν τίς πρώτες, καταγγέλλουν μέ σκληρότητα τίς δεύτερες και έτσι, αναπόφευκτα, αδυνατούν νά προσεγγίσουν τό ζήτημα τής συνειδητοποίησης τών γυναικών ως μία έπίπονη και μακρόχρονη αλλά συλλογική διαδικασία.

Ή τακτική, τέλος, πού επιλέγουν για τήν κατάκτηση τών δικαιωμάτων τους καθορίζει επίσης τήν έκβαση του φεμινιστικού άγώνα. Δεδομένου ότι άποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις για τήν άλλαγή τής κοινωνικής θέσης τών γυναικών, οι

φεμινίστριες του Μεσοπολέμου είναι υποχρεωμένες να διατηρούν στενές σχέσεις με τους εκάστοτε κρατούντες, ελπίζοντας ότι με την επιμονή και το κοινωνικό κύρος τους θα τους πείσουν να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους.

Όπως είδαμε, πριν το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου το γυναικείο κίνημα θα χωριστεί σε δύο σαφώς οριοθετημένα στρατόπεδα, υπακούοντας σε αντιθέσεις που δεν περιλάμβαναν ή ακόμη και δεν άφορούσαν τις γυναίκες. Οι ριζοσπάστριες θα ακολουθήσουν τις προοδευτικές δυνάμεις σε όλες τις περιπέτειες της επόμενης περιόδου. Οι συντηρητικές θα υποκύψουν στις πολιτικές επιλογές του άστισμού ή θα εγκαταλείψουν την πολιτική πρακτική. Και τα δύο γυναικεία στρατόπεδα δεν θα οδηγήσουν, ωστόσο, τη μεταξύ τους ρήξη ως την άκραία της δυνατότητα. Θα εξακολουθήσει να τα ενώνει η —ερρητη έστω— κοινή παραδοχή των γυναικείων κοινωνικών ρόλων, ή αδυναμία να αμφισβητήσουν το «φυσικό» προορισμό της γυναίκας.

Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου θα σημάνει την άπαρχή μιας δεκαπενταετίας δραματικών γεγονότων για τον τόπο. Η καταστολή στοιχειωδών ελευθεριών, ο πόλεμος, η κατοχή, η αντίσταση, τέλος ο εμφύλιος θα θέσουν νέες ανυπέρβλητες προτεραιότητες για τους υπέρμαχους της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Όχι μόνο οι γυναικείες οργανώσεις είτε απαγορεύτηκαν και διαλύθηκαν είτε έχασαν κάθε φεμινιστικό περιεχόμενο για να επικτήσουν, αλλά και τα αιτήματα που διατυπώθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Η άμεση πολιτική με τους ευρύτερους στόχους απορρόφησε τις γυναικείες δυνάμεις και υποβίβασε τη σημασία του ιδιαίτερου γυναικείου αγώνα. Το γυναικείο κίνημα του Μεσοπολέμου εξαφανίστηκε μέσα στην υπαγωγή του.

Όταν το 1952 παραχωρούνται στις γυναίκες πλήρη πολιτικά δικαιώματα, στα πλαίσια της επικύρωσης από την Ελλάδα αντίστοιχων διεθνών συμβάσεων, έχει πάψει πια να διακυβεύεται οτιδήποτε. Ο γυναικείος αγώνας έχει πια άναιρεθεί και η υποδεέστερη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία έχει παγιωθεί.

Έφη Άβδελά
Άγγέλικα Ψαρρά